

салт – санаа, үрп – адат, моралдык жүрүм – турум, психологиялык карама – каршылык, этнопедагогикалык көз караштар өндүү объектилер негиз болгон.

Макал – лакаптардын жаралуу, пайда болуу, өндүү, баюу булактарын хронологиялык тартипке салуу, белгилүү бир этаптарга ажыратуу, тарыхый жактан жылдарга бөлүштүрүү такыр мүмкүн эмес, анткени бул же тигил макал – лакап так убакытты, тиешелүү жылды түшүндүрүп бербейт, бирок айрым лакаптар бул принциптен алыстап белгилүү доордун мүнөзүн, замандын агымын, бийликтин күчүн, тарыхый инсандын сиңирген эмгегин, идеологиянын саясатын так чагылдырган варианттарын кезиктирүүгө болот.

Кыргыз макал – лакаптарын идеялык, тематикалык жактан, же объективдүү чындыктын бул же тигил багытын негизге алып бөлүштүрүү бир топ жеңилдикке алып келет, ошондой болсо да аларды толук камтыган, чогу бир организмге бириктирген бүтүн системага айландырууда канчалаган илимий анализди, практикалык негиздерди алып келет. Макал – лакаптардын жаралуу булактарын, пайда болгон чарылчылыгын чечүүдө алардын бири – бирине болгон типологиялык жакындыгына, стереотивдик жалпылыгына, генеологиялык жаралуууна, этимологиялык өнүгүүсүнө, философиялык ой жүгүртүүсүнө, идеологиялык багытына карай адабий анализге алып, тиешелүү жыйынтыктар чыгарууга болот.

Макал – лакаптардын үлгүсү уланбаган жашоонун эч бир көрүнүшү болбогондуктан алады толугу менен чагылдырып, ар бирине тиешелүү көркөм – поэтикалык анализ берип чыгуу мүмкүн эмес, ал гана турмак бир макалдын өтмө жана түз маанисин толук чечмелөөнүн өзүндө канчалаган турмушта болуп өткөн окуялардын тагдыры жатат. Кыргыз фольклорунда жолуккан макалдарды эл ичинен жыйнап, басмадан чыгарган үлгүлөрүн алфавит тартибинде эмес алардын тематикалык, этикалык, психологиялык, этнографиялык, идеологиялык, тарыхый багыттагы идеясына карай классификацияланып, ошол нукта изилденип, коомдук турмушта өз ролун аткарып келет.

Макал – лакаптын турмуштагы ролу – окуяны курч, таамай ачып, кыркым беришинде гана эмес, ошол элдин башынан өткөн азаптуу турмушун, кайгысын, ыйын, өкүнүчүн, тилегин, салт – санаасын, таптык күрүштөрүн, жаркыраган үмөттөрүнөн кабар берүүсүнүн да көрүнөт.

Жыйынтыктаганда, макал, лакаптар турмуш туундуларынан чыккан тууралыгы, чынчылдыгы, логикалык жактан так кеселиги, кимге, эмнеге багытталып айтылса да, абдан элестүүлүгү, төптүгү кыскалыгы менен баалуу.

А д а б и я т т а р :

1. Закиров С «Кыргыз элинин макал, лакаптары». Мектеп басмасы. Фрунзе 1972 – жыл.
2. Керимжанова Б. Адабият жана көркөм чеберчилик. Ф. «Кыргызстан» 1980 – жыл.
3. «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки». «Илим» басмасы, Фрунзе 1973.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы Бишкек 2004
5. Танаев Т. Эпикалык жанрлар Ош 1999-ж
6. Төлөев Ж. Кыргыз макал-лакаптары. Ф 1985-ж

МАКАЛДАРДЫ ОКУУЧУЛАРДЫН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮН ӨРКҮНДӨТҮҮДӨ КОЛДОНУУ

Аннотация. Бул макалада элдик оозеки чыгармалардын үлгүсү болгон кыргыз макалдары кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүдөгү мааниси иликтенет.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, кеп ишмердүүлүгү, сүйлөө чеберчилиги, макалдар, атуулдук сезимге тарбиялоо.

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы кыргызских пословиц и поговорок и их роль в совершенствовании речевой деятельности учащихся.

Ключевые слова: кыргызский язык, речевая деятельность, мастерство речевой деятельности пословицы и поговорки, воспитание гражданственности

Annotation: This article discusses topical issues of Kyrgyz proverbs and sayings and their role in improving the speech activity of students

Key words: Kyrgyz language, speech activity, mastery of speech activity, proverbs and tongue twisters, citizenship education

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн түзүлгөн «Кыргыз тилинин программасында» (2016): - «Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү - кыргыз тилин окутуунун негизги милдеттеринин бири», - деп көрсөтүлгөн. Чындыгында, буга чейин кыргыз тилинин грамматикасына басым жасалып келген. Учурда окуучулардын сөз байлыгын, кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн каражаты катары элибиздеги универсалдуу мааниге ээ болгон макалдарды пайдаланууга өзгөчө көөүл буру зарылдыгы бар.

Ырас, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү болгон макалдар кыргыз тили сабагында колдонулуп келет. Мисалы, Б.үмөталиева, Б.Өмүралиев, А.Осмонкуловдор тарабынан түзүлгөн 5-класстын окуу китебинде 2 жаёлымач, 37 макал-лакап, 7 табышмак, бир нече жомок же жомоктон үзүндүлөр берилген. үлгүлөр сан жагынан алганда жетишерлик. Бирок окуу китебиндеги талап кылынган тапшырмалардын баары, дээрлик тилдин грамматикалык маселелерин чечүүгө кызмат кылып калган. Айталы, бир көнүгүүдө 5 макал берилип, «Төмөнкү макалдарды окуп, антонимдерди көчүрүп жазгыла» деген сыяктуу тапшырмалар көп. Натыйжада окуучулар грамматикалык түшүнүктөрдү таап, бирок ал макалдардын турмуштук маани-маёзын кеп өстүрүүдөгү кызматын ачып берүү жагы көмүскөдө калып кеткен.

Фольклористика илиминде макалдарга төмөнкүдөй аныктама берилет: «Коомчулуктун чар тарабын кучагына алып, турмуштук бай тажрыйбаларды негиз кылып, кубулуштар менен окуяларды, дүйнөгө болгон көз карашты чагылдырган, көп сырдуу, каймана маанилерди туюндурган, жакшы сапаттарды даёазалаган, жаман сапаттарды маскаралаган, калыстык менен чындыктын үлгүсү, турмуштун элдик эрежеси, акыл-насааттын элдик кенчи болгон, эстөөгө жеёил, айтууга элпек, көпчүлүгү ыр түрүндө ар кандай уйкаштыктарда, жогорку көркөмдүктө, белгилүү бир ойду жалпылаштыра баяндаган... туруктуу айкалыштарды макал дейбиз» (Кыргыз макал-лакаптары, - 1982,5)

Ал эми белгилүү тилчи-окумуштуу Т.С.Маразыков макалдарды «Түзүлүшү кыска, мааниси нуска, тоодой ойду толуктай сөзгө батырган, элдик чыгармачылыгын, акыл-эсин өстүрүүдө өтө кеңири колдонулган, байыркы, көөнөргүс мурастар» деп баалап, «Өсүп келе жаткан жаш муундарды ата-бабалар тарабынан калыптанып келе жаткан сүйлөө маданиятына үйрөтүүчү окуу куралы», -деп тыянак чыгарат. (Т.С.Маразыков – I китеп, 2005, 59.)

Демек, макалдар кыргыз тили сабагынын өзөгүн түзүп, ар бир сабакта катышышы зарыл жана ал макалдардын семантикалык-маанилик жагы талдоого алынып, балардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталышы керек.

Кеп ишмердүүлүгүн камсыз кылууда мугалим окуучулардын кебине байкоо жүргүзүп, аны жакшыртуу боюнча иш алып баруусу зарыл.

Кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдө окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, класстын деңгээлине да көңүл бурулуусу шарт. Анткени психологдордун иликтөөсүнө караганда, 1-3 класстын окуучулары үчүн коюлган баа менен мугалимдин аларга кылган мамилеси гана жетиштүү болсо, 4-7-класстагы окуучулар үчүн окуу баарыдан мурун өзү теңдүүлөрдүн арасында мыкты көрүнүү жана “жакшы окуучу” деген атка конуу эсептелет.

Окуучуларды атуулдук сезимге тарбиялоодо көпчүлүктүн, чөйрөнүн талабын эске алуу да принциптүү жобо катары эсептелет. Кыргыз элинин басып өткөн жолунда элибиздин каада-салттары, үрп-адаттары баланы жашынан тарбиялоого чоң салым кошуп келген. Элдик салттардын негизинде балдарды тарбиялоо элдик педагогикада өзүнчө принцип катары каралат.

Бүгүнкү күндө элдик салттарды жандандыруу, сабактарда пайдалануу, балдарды эмгекти сүйүүгө, ата-энени урматтоого, Ата журтун сүйүүгө, адеп-ахлакка, боорукерликке тарбиялоо жанданууда.

Ал эми сырткы грамматикалык түзүлүшү боюнча макалдар сүйлөмдөргө окшош болгону менен, алардагы дагы бир өзгөчөлүк – макалды кепте колдонууда гана эмес, окуп кабыл алууда да кадыресе сүйлөмдүн мазмунунан айырмаланган мазмунду туюуга болот. Макалдар көбүнчө ыр түзүлүшүндө болуп, андагы саптар курулуш эрежеси боюнча өз ара уйкаштыкка, белгилүү бир ыргактуулукка, муун саптарынын бирдей өлчөмдөрүнө баш ийип турат да, жөнөкөй сүйлөм тибиндеги болобу, же татаал сүйлөм тибиндеги макалдар болобу, сабактын өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялык максатынын ишке ашырылышын ар тараптуу камсыздайт. Мисал келтирсек:

“Бир ит көрүп үрөт, бир ит көрбөй үрөт”. Адатта, иттер сакчы, короочу келет. Дабышты угат, караанды көрөт, же көрбөйт. Ошондой башка иттердин үндөрүн уккан, же көргөн учуру бар. Көргөндөй, уккандай үрүшөт. Макалдагы максат – ушакчылардын, чагымчылардын, куйтулардын, бузукулардын жүрүм-турумдарын өтмө мааниде бетин ача туюндуруу. Бирөө бирдемени угат. Бирөө бидемени көрөт, айрымдары укпаса дагы уккандай, көрбөсө да көргөндөй башкаларга жеткирет. Ич-ара ой-пикир түзөт. Кунарсыз ишеним пайда кылат. Мына ошол кырдаалды үрүп жүргөн итке салыштырып, байланыштырып жатабыз.

“Буттан мүдүрүлгөн турат, тилден мүдүрүлгөн турбайт”.

Кыргызда “ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө”, “бура сүйлөгөн күлгөнгө жакшы”, “ойлобой сүйлөгөн айыкпас ооруга чалдыгат” - сымал макалдардын маани – жайы бирдей. Анткени сөз кыйын, чагып коет, чагымды пайда кылат. Сөз куну устарадай ойду алып түшөт.

Илгертен эле сөздү угууга, сүйлөөгө татымдуу айтууга мыкты болуучу. Жакшы сөз-жан ээритерин , начар сөз жан кейитээрин, кээлери сөз билгилиги үчүн сый-урмат көрөөрүн, “сыйга-сый, сыр аякка бал ичээрин” баалап келишкен. Көңүл калды сөздөн адамдар канчалык асылкеч болсо да, бири-бири менен катышпай калат. Себеп - сөзүнөн кетирди, талуу жерине батыра, жеткире сөз катып койду.

“Алма шагынан алыс түшпөйт”. Туура, алма мөмөсү шагынын тушуна, түбүнө түшөт. Өтмө маанисин иликтеп келсек, адамдарга, анын ичинде энелерге карата айтылат. Т.а. энеси кандай болсо, кызы так ошондой тарбия көрөт. Эненин нускасы, таалими балага да өзүндөй жугат. Кыз бала бирөөлөрдүн бүлөсү болгондуктан, барган жеринде анча адептүүлүктү үйрөнбөсө, төркүн - төскө наалат кайттырып коет. Мындагы сөз орошон ошол жакка чаап отурат.

“Керегем, сага айтам, келиним, сен ук” Кереге – боз үйдүн жыгачы, кереге канаттары жайылып, үй тигиле баштайт. Кайын эне кайын атасы уулунун зайыбын, колуктусун “келиним” деп айтат. Мунун каймана маанисинде, керегени карап айткан сөз адамга багышталып жатат. Шарттуу, алгылыктуу кеп – кеңештерди келиним укса, үйрөнүп калса, оң таасирлерге бурулса, жүрүш – турушун да кадимкидей алып жүрсө, жаман жакка баспаса, адамдарга баш-көз болсо, улгү көрсөтсө ж.б.у.с. ой –тилектерин ыроолоо, сыпаттап айтуусу.

“Баарынан нан улук”. Кыргызда - тооч дейт. Казанга жапкан нанды ушундай айтат. Андан калама, май тооч боорсок, жупка, куймак өңдүүлөр бышыруусуна карата, бир нечеге бөлүнүп кетет . Адамзат баарынан танат, нандан танбайт. Мунсуз дасторкон жайылбайт. Мусулманчылыкта куран китеп улук жана ыйык. Мукамбет пайгамбардын осуятында бийиктикте тооч турса, адамзат аягына куран китепти коюп, жетип алып жешке уруксат экен...

“Таянган тоосу бийик болсо, ыргыткан ташың алыс түшөт “ Түз мааниде алганда , тоодон ылдыйга таш кулатса, алыс түшпөйт. А өтмө мааниде алганда таянган тоосу - чоң мансаптагы адам . Ал турганда берки анын зээри (дымагы) аркылуу өзүнүн кол алдындагыларга чамгарактай берет. Оюндагысындай башкарат, элин эзет. Көзүнө чаар чымын көрүнөт. ”Ыргыткан ташы” - ошол бийлиги. “Ташы жогорулап “ - дегендин өтмө мааниси да ушуга барып такалат . Болбосо, таш да өйдө өзүнөн – өзү кулоочу беле? Ага ким ишенет!

“Устанын уусун, темирдин суусун бил”. Уста – темирчи. Кара уста тууралуу сөз болот. Усталардын уусу – эң мыктысы, айлакерин. Ким кандай уста, анын жасаган буюм – тайымы айтып турат. Ал кармаган жердигине байланышат. Темирдин ар кандай түрлөрү бар. Ошол темирди кантип сугаруу керек, мисалы, болотту дароо суугарса , “чорт” деп, ыргып кетет. Демек, аккан суунун да ченемдүү курчу бар. Сугаруу ошого шартташат.

“Тууган күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат”. “Туугандын өзү таарынса да, боору таарынбайт”. Демек, ал канткени менен алыстап кетпейт - баары бир түбү бирге болгон соң айланчыктап кайра эле кетет . Жанга баткан нерсени айтып да , какыс-кукус кылып , улуулары кичүүлөрдү сабап да кое алат. Анын тууган ичинде эрөөн- терөөнү жок. Эчтеке эмес: “Улуусу, кичүүсүн ушинтип уруп коет : - дейбиз . Ага кек сакталбайт. Канткен менен каны бир. Эчтеке кыла албайт. Бул – кыргыз ынтымагы, тууганчылдыгы, болуп келаткан көрүнүш . Ал эми душман башкалар, каны- жаны коошпогондор, тигилер өз болсо да, булар өзгөлөр. Душман десе эле

каршылашкандар, кыл чайнап кыжынып туугандар эмес. Аларды сый адамдар катары түшүнүүбүз тийиш. Бир сөз менен айтканда, бири-бирин сыйлоо аркылуу жагымдуу, ак тилектүү ойлорун билдирип турушат. Мына ушинтип, туугандай октум – соктум мамиле кыла албайсың, т.а. сый сөз угасың сый – урмат көрөсүң. “Баатыр жоодо таанылат, чечен доодо таанылат”. Бул макалга дагы үндөш: “Баатыр болмок маёдайдан, чечен болмок таёдайдан”, “Баатыр баатырды көзүнөн тааныйт”, “Баатыр кол баштайт, чечен сөз баштайт”, ж.б. макал жана учкул сөздөр биринин мазмунун бири толуктайт. Жоокерчилик заманда эр азаматтар өз элинин бейкуттугун сактоодо, мисалы, жылкы тийүүдөн, чет душмандардын айылды чаап кетүүсүнөн, ички аймактык уруулардан, таё каракчыларынан ж.б. күндүзү-түндөсү ат жалында, куш уйкуда, таш жазданып, чырым этпей турушкан. Жалтанбай, тике ителгидей жоону качырышкан. Эр намысы үчүн жүрөктөрүн калкан кылып, эрөөлгө чыккан. Душманын жерине жеткире кууган. Казак-калмактардын жүрөгүнө көк талкандай тийишкен. Кечээки эле тарыхый баатырлар Эр Табылды, Курманбек баатыр, Тайлак баатыр, Жайнак баатыр ж.б. аттары айтылбай калгандар – буга ачык далил. Жоокерчилик заманда доолашуулар, кун төлөөлөр, калыска түшүүлөр, адилеттүүлүктү жактоочулар өөдүүлөр арбын боло турган. Мына ошондой шартта чечендер таёдайынан чаё чыгара сүйлөп, ар кандай кусаматтуу бара, көзгө сайгандай көрө, имере айтып, ишти жылчыксыз бүткөрө турган. Баатырдыктык кейипкерди уламыштарда, Манас баатырга такасак, чечендик касиетти Жээйренче чеченге ыйгаруу менен макал жашап келүүдө.

“Кызга энеден башка төркүн жок”. “Эне-кыздын төркүнү”- деп айтылат. Адатта, эне-ата тирүүсүндө бардыгын бирдей көрөт. Кыздары тууралуу бөтөнчө ойлонот, толгонот. Катшы, алыш-бериши арбып турат. Кыз бала төркүнгө келүүсү - баарынан энесин көрүүсү. Жеёе-желпилери, ага-инилери да төркүндүк милдет аткарат. Бирок, алар өзүнүн төркүн-төсүн беттейт. Ошолорго кам көрөт, шарт өзгөртөт. Баягы эне бардай кыз кенен-кесир отура жүрө албайт, бут чое албайт. Төркүндүн бир татым тузу кемип калат.

“Суроосу жарашса, сөз айтылат”. Адатта, эл арасынан куйма-кулактар көп чыккан. Алар – санжыра сандыгын ачкандар, шекердей аёгеме сөздөрү аркылуу калк кумарын жазгандар, сөз баккандар, кулактын курчун кандыргандар. Сөздү уга билүү менен айта билүүнүн тыгыз эриш-аркак жагдайларын сактоочулар. Таамай берилген суроолор аёгеме сөздүн иче-карынын чубай алат. Сөз кадырын билүүчүлөр илгертен эле тилемчиси жарашса, аттан түшүп берген. Болбосо, айрымдар аёгеме учугун өзү саптай алат. Кээлер сөз төркүнүнөн адашып, тык токтоп, оётойлуу суроо издеп калат. Окуя суроо-жооп аркылуу толукталат.

Ушул сыяктуу накыл кептер сабакта өз ирети менен окуу процессинде колдонулса, элдик макал-лакаптардын бөлүгүн окуучулар өзүлөрү билген же окуган материалдары менен толуктап турса, алардын тилге болгон кызыгуулары артып, сөз байлыгы аздыр-көптүр көбөйөт деген ойдобуз.

Окуучулардын кебин (сүйлөөсүн) активдештирүүдөгү, өркүндөтүүдөгү негизги максат – кеп маданиятынын лингвистикалык негизин үйрөтүү менен, ага таянуу менен өспүрүмдөрдүн сүйлөө чеберчилигин калыптандыруу жана өркүндөтүү болуп саналат. Сүйлөө чеберчилиги, кеп маданияты, баарыдан мурда, бир катар коммуникативдик сапаттарга негизделген, аларды талап кылган өтө зор түшүнүк. Кеп (сүйлөшүү кандай сапаттарга ээ болуусу керек?) илимде бул маселе кыйла такталган. Ошол эле учурда ал салт-талаптар тууралуу элибиздин макал-лакаптарында да камтылган. Демек, кыргыз тили

сабагы тил илими менен кыргыз элдик тил илиминин табылга мурастарын, тыянак-талаптарын, нуска-салттарын бирдикте синкреттештирүү менен колдонулушу кажет. Макалдар пикир алышууда коммуникативдик байланыш түзүүнүн эё мыкты каражаты болуп эсептелет. Кеп ишмердүүлүгүн жогорулатууда макалдардын колдонулушу тарбия, нуска, осуят багытында айтылып, подтексттик ойду камтыгандыктан, анын чечмеленүүсү окуучунун кабыл алуусуна гана жараша болот. Сөздүн баркын-баасын мыкты изилдеген окумуштуулардын бири профессор С.Рысбаев: “Сөз адамдын ички жигерин аныктап билгизет. Сөз билген, анын баасын, күчүн туйган адам таасын, так сүйлөйт, тандап, таап айтат. Тарбиячынын куралы да – сөз. Ал курал баарынан күчтүү, курч да, баарынан өткүр. Сөз кандай болсо, тарбия да ошондой. Демек, сөз баарынын башаты да, баарынын натыйжасы” – деп эё таасын белгилеген. Чындыгында, билим берүүгө чоё маани берүүнүн өзүнчө сыры бар. Анткени ар кандай коом индивидден, личносттон сырткары өзүнчө өркүндөй албайт. Коомдук прогресс дал ошол личносттун кесиптик, маданий, рухий, нравалык ички өркүндөөсү аркылуу өтөт. Ал эми инсандын ушундай өркүндөөсү окутуунун жана тарбиялоонун биримдиги эрежесин, өнүктүрүү принцибин туу туткан билим берүүнүн негизги максаты жана объектиси болуп саналат.

Албетте, кыргыз элинде кылымдар бою жараткан көркөм дөөлөттөр абдан арбын. Бизди кызыктырганы – карт тарыхыбыздын үзүрү жана узак мезгил аралыгындагы элдик бай тажрыйбалардын, салт-жөрөлгөлөрдүн жыйындысы катары эсептелген. Макалдар жана алардын билим-тарбия берүү багытындагы ролу, маани- маёзы, биздин оюбузча, жаш муундарды тарбиялоо багытында байыркы мезгилден бери эле элдик педагогикабызда жана этно-маданиятыбызда кеёири колдонулуп келген. Муну биз макалдарда кылдат туюндурулган улуттук дүйнө таанымдын, өзгөчө дүйнө кабылдоонун болушунан байкайбыз.

Чындыгында эле, бизге бүгүнкү күнгө чейин сакталып жеткен макалдар ар түрдүү турмуштук чөйрөлөрдө, түрдүү социалдык шарттарда, эл тагдырына туш болгон бактылуу жана азаптуу, кыйчалыш опуртал мезгилдерде жаралганы анык. Мына ошондуктан, макалдар турмуштун чыныгы көрүнүштөрүн, адамдардын ортосундагы ар кыл мамилелерди, коомдогу адеп-ахлак, жүрүм-турум, таалим-тарбия маселелерин, элдин табиятка, жаратылышка болгон көз караштарын, жалпы маданий, рухий тажрыйбаларын, салт-жөрөлгөлөрүн реалдуу чагылдырып, кайсы доордо, кайсы мезгилде болбосун, макалдар көөнөргүс маданий дөөлөт болуп саналат.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11 класстары үчүн.-Б;20016.
2. Кыргыз макал-лакаптары. Фрунзе, 1982.
3. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери: Окуу куралы.-Б.: Бийиктик, 2005.
4. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориялык жана практикасы. Монография.-Б.: “Турар”, 2009.
5. Рысбаев С.К. “Сөз жөнүндө дастан”. Кошумча окуу куралы. –Б, 2012.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ИНТЕГРАЦИЯЛООДО КӨРКӨМ ТЕКСТ НЕГИЗГИ СУБЪЕКТ КАТАРЫ

*Аннотация:*Студенттерде сүйлөө маданиятын калыптандыруу Мамлекеттик билим берүү стандартындагы "Кыргыз адабияты" предмети боюнча аныкталган сапаттык көрсөткүчтөргө коюлган талаптардын бир бөлүгү: "студенттерде туура жана ырааттуу кезин өнүктүрүүгө багытталган сүйлөө жана лингвистикалык компетенттүүлүктү калыптандыруусу, кыргыз тилинин кеңири мүмкүнчүлүктөрүн колдонуусу болуп эсептелет. Кепти өнүктүрүүнүн бул сапаттары эне тилди көркөм текст аркылуу адабият менен интеграциялоонун негизинде үйрөтүү менен, башкача айтканда көркөм каражаттар жана поэтикалык искусствонун түрлөрү, адабият сабактарында үйрөнүлгөн көндүмдөр. Белгилей кетчү нерсе, адабиятты окутууда адабият таануу боюнча булактарга таянып, экспрессивдүүлүктүн көркөм каражаттарын окуу китептеринде айтылгандай эмес, аларды эки топко бөлүү керек: прозалык тексттер үчүн көркөм графикалык каражаттар, жана поэтикалык чармалага токтолуп, ошонун негизинде материалдарды колдонууну карайбыз. Поэтикалык жана прозалык тексттерди талдоого токтолобуз.

Ачкыч сөздөр: Предмет, тил, адабият, интеграциялоо, адабий текст.

ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И КЫРГЫЗКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация: В статье рассматривается Формирование культуры речи студентов один из частей требований качественного показателя предмета "Кыргызский язык" в Государственном образовательном стандарте: формирование у студентов лингвистических компетентности направленной на развитие правильной связной речи, широкое применение возможностей кыргызского языка Эти качества развития речи обучение родному языку на основе художественного текста интегрируя литературой, то есть художественные средства и виды поэтического искусства, навыки обретенные на уроке литературы. Стоит отметить, в обучении литературе основываясь на источники по литературоведению, экспрессивные художественные средства. нужно делить на две группы: для прозаических текстов художественные графические средства и остановившись в поэтических произведениях и на основе этого рассматриваем использование материала. Остановливаемся на разборе прозаических и поэтических текстов.

Ключевые слова: Кыргызский язык, язык, литература, интеграция, художественный текст.

INTEGRATED TEACHING OF KYRGYZ LITERATURE IN KYRGYZ LANGUAGE THROUGH LITERARY TEXT

Annotation: *The article examines interdisciplinary integration, its improvement in pedagogical specialties. Formation of speech culture in students Part of the requirements for quality indicators in the state educational standard "Kyrgyz language" is: "Formation of speech and linguistic competence, the use of the Kyrgyz language. Teaching on the basis of integration with literature through literary texts, ie literary means and forms of poetic art, skills learned in literary lessons. Artistic graphics for prose texts, and poetic works. Integration is an important source in every direction. The aim of teaching Kyrgyz language through the study of the linguistic features of literary texts is not only to guide students to correct writing and reading, but also to convey patriotism, historical and literary heritage, traditions and originality. How can a student not look at the Kyrgyz literature, the Kyrgyz language, the meanings of each term, their use in life, but at the same time integrate the education in the literary texts, national values. Based on this, materials should be used. In the analysis of poetic and prose texts, we focus on these.*

Key words: *Kyrgyz language, language, literature, integration, literary text.*

Кыргыз адабияты жана кыргыз тили сабагында көркөм тексттердин лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө аркылуу окутууда, студенттерге туура жазууга жана көркөм окууга гана багыт бербестен, мекчилдикке, тарыхый, адабий мурастарды, каада-салтты, нукуралуулукту шайкеш жеткирүү максаты жолго коюлат. Студент канткенде кыргыз адабиятын, кыргыз тилден айрым карабайт, терминдердин маанилерин, турмушта алардын колдонулушун ошол эле учурда көркөм тексттердеги таалим-тарбияны, улуттук баалуулуктарды жуурулуштура кабылдайт?

Тигил же бул элдин маданиятынын тарыхын, кенч-казыналарын, булактарын, улуттук баалуулуктарын билүү – тилдик компетенцияларды кошо кароодон кийин гана мазмундук жана методикалык жаныланууга учурайт. (Муратов, 2015)

Студенттердин чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө, билим берүү көндүмдөрүн жана билимдин натыйжалуулугун жогорулатууда, көркөм тексттердин кыргыз тили сабагында ыгы менен пайдалануу алардын кызыгуусун арттырат. Бул жаатта бир нече ата мекендик жана чет жактагы окумуштуулар да пикирленрин билдиришкен. Окутуудагы адабий тексттерди үйрөнүү маселеси чет элдик илимпоздор П. Кеннеди, П. Малфей, ата мекендик илимпоз М.Тешебаев, А.Муратов, С.Чымановдор эки предмет ажырагыс биримдик жана дайыма интеграцияланышкан усулду талап кылат деп айтышкан. Студенттердин билимин, жөндөмдөрүн жогорулатуучу лингвистикалык кубулушту аныктоо үчүн адабий текстти окууга, көркөм каражаттарды табууда, алардын маанилерин чечүүгө даяр болуусу керек.

- Көркөм сөз айкашын же поэтикалык искусствонун бир түрүн атоо мүмкүнчүлүгү;
- Ага түшүндүрмө берүү мүмкүнчүлүгү. Эгерде студенттер көркөм текстти же поэтикалык искусствонун бир түрүн, чечмелеп түшүндүрүп берсе, анда алар ушул тилдик каражаттар менен билимдерин мындан ары байыта алышат. Жогорку окуу жайлардагы бакалавриатта алты(6) кредит кыргыз тили жана эки (2) кредит кыргыз адабияты сабагы

бар. Эксперименталдык материалдар катары эки предметке ылайыктуу, интеграцияланган программанын иштелип чыгышы ар тараптуу зарыл деп эсептейбиз. Интеграцияланган сабактын жугумдуулугу теория менен практиканы турмушта айкалыштыра колдоно билгендигинде.

1. Акыл-эс тутумундагы, жана адабияттардагы академиялык субъекттер жөнүндө интеграциялык сабактардын мазмунун, дидактикалык компоненттерин, жана интеграциялык окутуунун методдорун өркүндөтүү биринчи кадам болуп саналат.
2. Студенттердин эне тилиндеги сабактардагы адабий текстти окуусун жана көркөм талданышын билүүсү зарыл жана ал үчүн илимийлүүлүккө негизделген сунуштарды иштеп чыгуу да жемишин берет.
3. Студенттерди эне тилинин сабактары боюнча окутуу методологиясын өркүндөтүү үчүн, чеберчилик менен көркөм стилдеги текстти түзүүгө үйрөтүү, өз алдынча изденүүгө багытоо.

Адабият мугалими мыкты педагог болуу менен катар, студентке ар тараптуу терең билим берүүгө жетишүүсү үчүн предметинен тышкары адамдардын мамилелерин, курчап турган ааламды билген интеллектуалдык деңгээли бийик инсан болуусу керек. (Байгазиев, 2018)

Студенттерде сүйлөө маданиятын калыптандыруу Мамлекеттик билим берүү стандартындагы "Кыргыз тили" предмети боюнча аныкталган сапаттык көрсөткүчтөргө коюлган талаптардын бир бөлүгү: "студенттерде туура жана ырааттуу кебин өнүктүрүүгө багытталган сүйлөө жана лингвистикалык компетенттүүлүктү калыптандыруусу, кыргыз тилинин кеңири мүмкүнчүлүктөрүн колдонуусу болуп эсептелет. Кепти өнүктүрүүнүн бул сапаттары эне тилди көркөм текст аркылуу адабият менен интеграциялоонун негизинде үйрөтүү менен, башкача айтканда көркөм каражаттар жана поэтикалык искусствонун түрлөрү, адабият сабактарында үйрөнүлгөн көндүмдөр. Белгилей кетчү нерсе, адабиятты окутууда адабият таануу боюнча булактарга таянып, экспрессивдүүлүктүн көркөм каражаттарын эки топко бөлүү керек: прозалык тексттер үчүн көркөм графикалык каражаттар, жана поэтикалык чыгармалар.

Ошонун негизинде материалдарды колдонуу керек. Поэтикалык жана прозалык тексттерди талдоодо, буларга токтолобуз.

"Көркөм сөз каражаттарын акындык искусство деп да аташат" ...(Байгазиев, 2015.) Кыргыз тил сабактарында башка окуу предметтери менен интеграция ар кандай деңгээлде жүргүзүлөт. Окумуштуу С. Давлатованын айтымында, окуу предметтеринин ортосундагы байланышты камсыз кылуу ыкмасына ылайык, бир тараптуу, эки тараптуу, көп тараптуу интеграция болушу мүмкүн. Бир жактуу интеграция менен, бир академиялык предмет экинчисинен максатка ылайыктуусун мисал катары айтат, экинчисинде, бири-биринин мазмунун бири-бирине таасир этүү аркылуу бириктирүү, байытуу ишке ашырылат. Мисалы, предметтердин бири менен, орус тили, чет тилдер, жарым-жартылай тарых), бир жактуу интеграция пайда болот, ал эми экинчиси, тагыраагы, академиялык предмет менен сөз өнөрү болгон адабият менен пайда болот. Бир жактуу интеграция жөнүндө сөз болгондо, биз жогоруда айтылган шарттарды түшүнөбүз. Кыргыз тили сабактарынын адабият сабактары менен интеграциясы эки жактуу жана тышкы интеграция экенин эске алуу туура болот. Эне тилин окутуунун мазмуну көркөм көрсөтмө куралдар жана поэтикалык искусствонун тышкы интеграциясы боюнча иштер менен байытылгандыктан), адабий билим берүүнүн мазмунуна карата теориялык түшүнүктөрдү изилдөө ырааттуулугун өзгөртүү боюнча тиешелүү сунуштар пайда болот. Сабакта кыргыз тили жана адабияты

көркөм текст аркылуу бири-бири менен интеграцияланганда, бир нече негизги ыкмалар менен бирге, коммуникативдик мамиледе өзгөчө орунду ээлейт. (Акматалиев, 2012)

"Тилдин негизги функциясы - бул байланыш - бир нерсени билдирүү, ал эми экспрессивдүүлүк байланышты айтылган ойго кошумча кубаныч, ачуу, таарыныч, сүйүү ж.б. толуктайт". Көркөм тексттин эстетикалык таасири эмоционалдуу экспрессивдүү лингвистикалык кубулуштардын, көркөм каражаттарынын жана поэтиканын жардамы менен калыптанат. Бул көркөм тексттерди тарбиялык гана эмес, алардын эстетикалык таасиринин көз карашы менен кароо зарыл. Бул көрүнүш окутуучуну эки предметти интеграциялоого түрткү болгон фактор катары кызмат кылат. Студенттердин кыргыз тил сабактарында алган билимине таянуу принциби өзгөчөлөнүп турат. Буга ылайык, көркөм тексттин лингвистикалык өзгөчөлүктөрү эки предметте шайкеш. Мисалы, кыргыз тилинде өтмө же салыштырма мааниси бар сөздөр болгондо, адабият сабактарында үйрөнгөн материалдардын теориялык маанилерине кайрылуу туура болот. Салыштырма же өтмө мааниси бар сөздөрдү изилдегенден кийин, студенттер адабий тексттен таба биле алышат. Албетте, бул студенттерди адабият сабагына андан ары кызыгуусун жаратат.

Башка грамматикалык билимдери менен катар стилистика, көркөм стиль жөнүндө жетиштүү теориялык маалымат алуу шарт. Лингвистикалык кубулуштун тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдегенден кийин, окутуучу адабий тексттин жаңы аспектилерин - көркөм баалуулукту камсыз кылган каражаттарына түшүндүрүп берүүгө шыктуу жана бул этаптан ийгиликтүү өтүү деп баса белгилесек болот. Мындай ыкма да студенттердин кызыгуусун арттырат, ал эми алар менен таанышууну, практикалык максаттардан, чеберчиликти камсыз кылат. Тактап айтканда, чыгармачылык менен тапшырмаларды аткарууну, анын сырларын, изилдөө зарылдыгын пайда кылат. "Сабак менен билимдин ортосунда бир аз айырмачылык бар болсо да, алар бүтүн дене жана ал бириккен бирдик." (Жапаров, 1989) Эгерде лингвистикалык билимге ылайык иш-аракет сабак деп эсептесе, анда сүйлөө маданиятынын өркүндөтүлүшү машыктыруу жана билим берүү деп эсептесек аша чаппайбыз.

Тилекке каршы кыргыз тили сабактарында грамматиканы гана окуп чектелген учурлар жок эмес. Кыргыз тили жана адабияты окутуучулардын арасынан алынган сурамжылоодо, дээрлик 98 пайызы интеграцияланган сабак өтүшөрүн айтышкан. Көпчүлүк учурларда окутуучулар адабий тексттерди - көнүгүү материалын катары пайдаланышат, анткени алар кадимки билим берүү тексттерине тыгыз байланыштуу. Ушул себептен, көркөм визуалдык каражаттарды аныктоо үчүн эч кандай тапшырма жок, адабий тексттердеги поэтикалык искусствонун түрүн аныктоо үчүн эч кандай тапшырма берилбейт. Ал эми "... кыргыз тили жөнүндө билимди гана эмес, тилдин толук маанидеги мүмкүнчүлүктөрүн, механизмдерин жана ыкмаларын да камсыз кылуу үчүн доорлорду талап кылат" (Акматов, 2015). Материал катары берилген көркөм образдуу каражаттардын жана поэтикалык искусствонун түрлөрүнүн мисалдары жокпу деген суроолор каралат, көркөм стиль жөнүндө теориялык маалымат жетиштүүбү? Мугалим лингвистикалык феномендин лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыккандан кийин көркөм баалуулукту камсыз кылган каражаттарга көркөм тексттин жаңы аспектилерин тактоону улантарын баса белгилөө керек. Мындай өтүү студенттердин кызыгуусун арттырат, практикалык максаттар үчүн чеберчиликти камсыз кылган каражаттар менен таанышуу каалоосун ойготот. Тактап айтканда, бул чыгармачылыктын сырларын изилдөө, чыгармачылык тапшырмаларды аткаруу зарылчылыгынан келип чыгат. Бул жерде сабак

жана тарбия жөнүндө айткан төмөнкү сөзүн келтирүү орундуу: "Сабак менен билимдин ортосунда анча чоң эмес айырмачылык болсо да, рух менен дене туташкан сыяктуу экөө тең ажырагыс". Эгерде лингвистикалык билимдин үстүндө иштөө сабак катары эсептелсе, анда сүйлөө маданиятынын өркүндөтүлүшү - бул окуу жана тарбия болуп эсептелет. Кыргыз тил сабактарында грамматиканын өзүн гана изилдөө менен чектелүү туура эмес. Кыргыз тил сабагында, адистиктерине ылайыктуу көркөм тексттер тандалат.

Көпчүлүк учурларда көркөм тексттерге - көнүгүүнүн материалына - кадимки билим берүүчү тексттерге тиешелүү мамиле жасашат. Ушул себептен көркөм визуалдык каражаттарды же көркөм текстте бар поэтикалык көркөмдүн түрүн аныктоо тапшырмасы берилбей калат. Бул учурда кетирген катаны эске алуу зарыл. Мисалы студенттерге, "Мекен - бул?", "Менин кесибим," "Жаз мезгилдин келиши". Ушул сыяктуу темалар берилсе студенттердин Мекен, эне жөнүндө, жаз жөнүндө, келечек жөнүндө жазган дил баяндарында ички сезимдер, толкундануу, сыймыктануу сезимдери болот. Сөздүн тереңинде катылган бул психикалык абалдар дил баянды көркөм жазылышына түрткү берүүчү күчтүү фактор катары кызмат кылат. Албетте, теманы чагылдыруу процесси студентти түстүү, пафостуу сөздөр, сөз формалары жана сүйлөмдөр менен билдирүүгө мажбурлайт. Алар эмгектеринде, дээрлик бардык студенттер жок дегенде бир сүрөттүү тил каражаттарды, фразеологиялык бирдиктерди, каймана маанидеги сөздү, макал-лакапты, башында бир нече ыр саптарын келтиришет.

Кээ бир учурларда алар көркөм сөз каражаттарын поэтикалык искусствонун бир түрүнөн айырмалай алышпай да колдоно беришет, бул жагдайда атайын суроо-жооп менен билимдерин бышыктап алса да болот.

Салыштыруу, гипербола образдуу туюнтмалар парафаза уңгу жана бир сөздөрдүн аягы бир тамырдан турган сөздөрдүн колдонулушу, үндүү жана үнсүздөрдүн окшош кайталануусу үнсүз аллитерация, омонимдер, омоним-поэзияда салыштыруу сөздүн салыштырма мааниси аллегориясы, символу, метафора классификация маалыматы сөздүн образдуу маанисин ачуу менен талдоого алынат. Теориялык түшүнүктөр адабиятта изилденген синтаксистик фигуралардан - градация, көркөм экспрессивдүү каражаттардын жана поэтикалык искусствонун түрлөрүнүн классификациясы жөнүндөгү билимди изилдөө өзгөчө мааниге ээ болот. Биз жогоруда аталган маселени тактап караганда: Көркөм тексттин лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн мазмуну, теориялык түшүнүктөрдү жана маалыматтарды интеграциялоонун негизинде, адабият сабактары менен бирдиктүү механизмди түзүп турат. Бул механизм, биринчи кезекте, билим берүү, билим жана көндүмдөрдү, көндүмдөргө айландыруу милдеттерине ылайык тандалып алынган, окутууга кызмат кылган жумуштардын түрлөрүнүн ырааттуулугу менен камсыздалат. Демек, билимди, көндүмдөрдү калыптандыруу жараяны белгилүү бир ырааттуулукта аткарылган иштердин түрлөрү боюнча уюштурулат: көркөм тексттин тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөө максатын аныктоо, табуу, атоо, түшүндүрүү, көркөм стилде текст түзүү, мурда алынган билимдерди, көндүмдөрдү ырааттуу колдонуу. Көркөм стилде текст түзүү боюнча иштин түрлөрү көркөм каражаттарды жана поэтикалык көркөм өнөрдүн түрлөрүн маанисин айырмалоо. Бирок, иштин биринчи беш түрүн классификациялоо менен кээ бир айырмалоочу аспектилердин болушу камсыздалат. Бул айырмачылыктар көркөм визуалдык каражатты же поэтикалык көркөмдүн түрүн камтыган көркөм текстти тандоодо көрүнөт, бул каражаттарды билдирүү жагынан жөнөкөйдөн татаалга, белгиленген принципте карап кетет. (Алиева,2016)

"Көркөм тексттерди изилдөөнүн бул ыкмасы тил менен адабиятты интеграциялоонун пайда болушуна кызмат кылат; адабият сабактары студенттерде лингвистикалык жана коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүдө практикалык лаборатория катары кызмат кылат. Бул көркөм тексттин лингвистикалык өзгөчөлүктөрү - аны экспрессивдүү окуу маселелери биринчиден, студенттердин көркөм -эстетикалык ой жүгүртүүсүн колдонуу максатын көздөп, аларга чыгармадан алынган үзүндүнү көркөм окуу тапшырмасы берсе болот. Мындай билим берүүдө окуя, анын лингвистикалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат. Текстти өздөрүнө, көркөм образдуу каражаттарды же поэтикалык искусствонун түрүн таап, атоо ыкмасы.

Жумуштун кийинки түрү катары студентке бул сөз каражаттарын түшүндүрүү тапшырмасы берилет. Ошентип, студенттер айрым көркөм каражаттары жана түрлөрү боюнча алгачкы билимдерге жана көндүмдөргө ээ болушат. Акырында, биз көркөм тексттин лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн комплекстүү талдоого өтсөк болот. Бул учурда, студенттер буга чейин тиешелүү көндүмдөрдү калыптандыра башташат мисалы, гиперболаны аныктоодо анча деле кыйынчылык болбойт. Бирок, алар образдарды жаратуучу эпитеттерди аныктоодо кыйынчылыктарга туш болушат. Ушуга байланыштуу тексттен эпитеттердин аныктамасы менен байланышкан көнүгүүлөргө көңүл буруу керек.

Студенттерди көркөм текстте камтылган тилдин бай мүмкүнчүлүктөрү менен тааныштыруу, кыргыз тилинин сабактарында көркөм чыгармачылыкка үндөө, бир сөз менен айтканда, алардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү менен чектелбестен, бүгүнкү күндүн маанилүү милдети деп эсептелген, сөздү тандоо, образдарды түзүү, окуяларды презентациялоо, көркөм стилге жакыndoо сыяктуу жумуштун түрлөрү студенттерди чыгармачылыкка үндөгөн фактор болуп кызмат кылат жана бул кыргыз тилиндеги сабактардын эффективдүүлүгүн андан ары жогорулатууну камсыздайт.

Адабияттар:

1. Алиева Ф.А.(2016) Стилистикалык көнүгүүлөр жыйнагы [Текст] /45-46-б.
2. Акматалиев А. А. Көөнөрбөс дөөлөтөр (2014) [Текст] / Б 19б.
3. Байгазиев Б.С. Ак калпак кыргыздардын рух дөөлөтү: Этика жана этнопедагогика Б., (1998) [Текст] /125б.
4. Давлатова М. Жогорку окуу жайларда манас таануу курсун тарыхпредмети менен интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери: пед.илим. кан.дисс. .: (2015)124-б.
5. Муратов А.Ж, Тажикова Б.Н, Акматов К.К (2015) Кыргыз этнопедагогикасы
6. [Текст] /145-146-б.

УДК 39:791.66

ББК 63.5:82

РЫСМЕНДЕЕВА НАЗГУЛ КАЧКЫНБАЕВНА изденүүчү,
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин доц. м.а.
r-nazgul@mail.ru; nazgul.rysmendeeva@gmail.com

ЧҮКӨ – САЛТТУУ МАДАНИЯТТЫН СИМВОЛУ

Аннотация. Макалада көчмөн элдеринин, анын ичинде кыргыздардын материалдык-руханий маданиятынын көрүнүктүү символу болгон чүкөнүн мааниси, оюн каражаты катары сакталуусу, анын конуш абалдарынын аталыштары тууралуу айтылды.

Аннотация. В статье рассказывается о значении альчи́ков, как о выдающемся символе материально-духовной культуры кочевых народов, в том числе кыргызов. О сохранении альчи́ков как средств для игр, а также наименований положений астрагалов во время игры.

Annotation. The article describes the importance of astragals as an outstanding symbol of the material and spiritual culture of nomadic peoples, including Kyrgyz. About keeping astragals as means for games, as well as the names of the positions of astragals during the game.

Түйүндүү сөздөр. Чүкө, чүкө оюндары, элдик оюндар, көчмөндүк жашоо образы, «Манас» эпосу.

Ключевые слова. Альчик (астрагалы), игры в альчики, народные игры, кочевой образ жизни, эпос «Манас».

Keywords. Astragalus, astragalus games, folk games, nomadic lifestyle, epic "Manas".

Оюндар – аң-сезимдин материалдык көрүнүшү. Аң-сезимдин аңдалуусунун, дүйнөнү таануунун ыкмасы катары оюндар эволюциялык өнүгүүгө дуушар болуп турушкан. Адамдардын жашоо образы, тиричилиги оюндардын жаралуусуна таасирин тийгизген. Эмгектик, согуштук жана тиричилик каражаттары оюнга салынып, балдардын дене түзүлүшүнүн чыңдалуусуна, адеп-ахлактык мүнөзүнүн курчталышына өбөлгө түзүп, согуш өнөрүнө үйрөтүүдө да оюндардын мааниси чоң болгон. «Жоокердик турмуш, казаттар, салгылашуулар адамдардын кыймыл-аракетинин ыкчам, шамдагайлыгын талап кылган. Бул, албетте, элдик оюндардын калыптануусуна өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Ал эми жоокердик турмуштун аякташы менен мындай оюндар жоокердик келбетин өзгөртүп (м., жаа атыш), кээ бирлери таптакыр эле жоголуп да кеткен (эр сайыш)» [1, 40].

Бүгүнкү күндө заманга ылайыктап, согуштук, тиричиликтик мүнөз күткөн элдик оюндарды спорттук оюндардын түрүнө айландырууга толук мүмкүнчүлүктөр бар. Андыктан, кыргыз элинин колдонулбай, унутта калып жаткан оюндарын кагаз бетинде кайталап гана тим болбостон, элдин турмуш-тиричилигине жайылтылышына, алардын кеңири колдонулушуна шарт түзүп берүү, заманбап эрежелерин иштеп чыгуу чыныгы эр азаматтардын, патриоттордун тарбиялануусуна, ошондой эле элдик, улуттук нукура көрөңгөнүн сакталышына да өз салымын кошмок. Мындай иштер улуттук спорт федерациясынынын илимий чөйрө (айталы, тарыхчылар, этнографтар) менен ымалашып жасаган аракетинин натыйжасы болмокчу. Чынында эле, азыркы учурда кыргыз элинин кээ бир оюндары тууралуу маалыматты биз элдик оозеки чыгармаларда гана кездештирип, алардын көпчүлүгү турмушта колдонулбай калгандыгын көрүп келебиз.

Оюндарды изилдөөдө төмөнкүдөй жагдайды байкоого болот: оюн - мезгил аралыгында кандайдыр бир окуяга, кырдаалга байланыштуу жагдайга үндөш, аны чагылдырып турат, б.а. фактылык, чындык көрүнүштүн өзү карт тарых барактарында калса да, анын элеси бүгүнкү күндө да оюндарда сакталып калган. Алсак, жаа атуу, качандыр бир убакта негизги согуш өнөрү болсо, бүгүнкү күндө ал жамбы атуу, бутага атуу сыяктуу улуттук спорт оюндарынын түрүнө айланган. Демек, оюндарды этнографиялык иликтөөгө алуу менен, биз элдин турмушунда болуп өткөн олуттуу окуяларды, тарыхый фактыларды калыбына келтирүүгө, деталдаштырууга, конкреттештирүүгө мүмкүнчүлүк алабыз. Элдин социалдык-маданий өнүгүшү өзгөрүүлөргө, жаңыланууларга дуушар болуусу элдик оюндарга да тиешелүү көрүнүш. Андыктан, Ф. Ратцелдин: «Оюндар адамдардын жашоо образы жана алардын жашоого болгон көз карашы тууралуу кундуу далилдик» - деп айтканы жөндүү [2, 74-б.].

Алгачкы оюндар оюн-зооктук мүнөзгө ээ болуу менен стихиялуу түрдө өнүккөн. Тарыхый өзгөрүүлөр, өсүүлөр, жашоо образынын калыптанышы, коомдогу мамилелердин турукташуусу менен, акырындап ал системдүү ыраттуу өнүгүү жолуна түшө баштаган. Байыркы замандардан бери ойнолуп келген кыргыз элинин улуттук оюндары тууралуу бүгүнкү күндө так маалымат жок. А. Касенов тарыхый булактарда, кеңири белгилүү илимий адабияттарда, элдик фольклордо 400дөн ашуун оюндар жана оюн-зооктор бар деп белгилейт [3, 137]. Ал эми КР Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталган А.Тыныбековдун (1888-1951) маалыматы боюнча кыргыз элинин 50гө жакын элдик оюну эске алынат [4, 4-5]. Алардын арасында: *ордо атыш, упай атышуу, канымдат, жедирмек-сасымай, канталмек-өкчөмөк* чүкө оюндары тууралуу айтылган. А.Касенов «Манас» эпосунда кыргыз элинин улуттук оюндарынын жүздөн ашуун түрүн кездештирүүгө болот деген пикирди да айткан [4, 143.]. «Кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы эсептелген «Манас» эпосунда болжолдуу, жүздөгөн элдик оюндар тууралуу маалыматты тапса болот» - деп манасчы Дөөлөт Сыдыков да тастыктайт. Чүкө оюндарына байланыштуу эпизоддор эпосто кеңири берилген жана дээрлик бардык варианттарда кездешет.

Оюндардын элдин турмушунда кеңири орун алышы, мезгил аралыгында учукту улап, улам байытылышы эволюциялык өнүгүүнүн баскычтарында адамдын аң-сезимин өстүрүүнүн ыкмасы катары маанисинин кундуу экендигинен кабар берип турат. Ал эми мифтик, уламыштык, жомоктук, дастандык эволюциялуу жолду басып өткөн эпостордо элдик оюндар тууралуу айтылышы – мыйзам-ченемдүү көрүнүш.

«Манас» эпосуна кайрылсак, Көкөтөйдүн ашында эң көрүнүктүү эпизоддордун катарына ашта өткөрүлүүчү оюн-зоокту мисал келтирсе болот. Мындай көрүнүш адамзаттын тарыхында тамыры терең жайылган көрүнүштөрдүн бири. «Өлгөндөргө аш берүү байыркы Орусияда да кездешүүчү. Аш аскердик машыгуу көнүгүүлөр менен коштолгон. Байыркы Грецияда, «Илиадада» белгиленгендей, гимнастикалык мелдештер аш бергенде өткөрүлгөн» [5, 9]. Байыркы Грецияда философ Анаксагор көзү тирүүсүндө бардык шаан-шөкөттөрдөн баш тартып, өзү өлгөн күнү ага арнап жаштардын оюн-зоокторун уюштуруусун суранган [6]. Белгилүү болгондой, мифтик дүйнө таанымда калыптанып калгандай, өлүм жалган дүйнөдөн чын дүйнөгө өтүүдөгү бир абал деп эсептөө менен, чын дүйнөгө кирүүнү майрам деп эсептеп, бул процессти мүмкүн болушунча майрамдык шаан-шөкөттөр менен коштоого умтулушкан. «Тиги дүйнөгө» маркумдун эң жакын буюм-теримдери кошо көмүлгөн. Буга мисал катары тарыхый узак мезгил аралыгында ар кыл цивилизациялардын маданиятына тиешелүү археологиялык казуулардан маркумдун жанынан табылган ар кандай табылгалардын арасында кеңири таралган чүкөлөрдү айтууга болот. Мындай табылга-чүкөлөр көчмөн цивилизациясынын көрүнөө мисалы. К. Дервенистин сөзү менен айтканда: «Чүкөлөр Атлантикадан тартып Урал тоолоруна чейин, Америкадан тартып Монголияга чейин ойнолуп келген жана да ойнолуп жатат» [7, 3].

Көчмөн турмуш кыргыз элинин заттык жана руханий байлыгынын калыптануусунун өзөгүндө туруп, улуттук маданияттын, каада-салттын негизги аныктоочусу катары өз изин калтырган. Көчмөн элдин жасаган-кылган ишинде, алган билиминде, жашаган үйүндө (боз үй), кийген кийиминде, жеген тамагында, колдонгон буюмдарында, ойногон оюнунда ашыкча шөкөттүүлүккө жол берилбей, жөнөкөйлүк, ошол эле учурда, функционалдуулук жана философиялык чабыттуулук орун алган. Көчмөндүк турмуштун кыртышында

жаралган эмпирикалык көнүгүүлөр адегенде, элдик, андан соң улуттук оюндар болуп сакталып калган. Көчмөндүк турмуштун көөнө көрүнүштөрүнүн бири болгон чүкө оюндары атайын ойнолуучу жайды (имаратты, же атайын курулган аянтты), кымбат каражаттарды, дагы башка ресурстарды талап кылбайт, ыңгайлуу болгон бардык жерде ойноло берет. Ал эми оюн каражаты болгон чүкөлөр – тамак-ашта колдонулуучу азык катары иштетилгенден кийин андан калган малдын сөөгү. Аны жасоо үчүн кандайдыр бир эмгек же башка да аракеттер талап кылынбайт, аны өздөштүрүүдө материалдык чыгым сарпталбайт, ал – табигый даяр материал.

Оюндун өздөштүрүлүшү, өнүктүрүлүшү менен улам жаңы оюндар чыга берген, б.а. ар бир чүкө оюнунда кыргыз элинин руху, дүйнө таанымы тааныла берген. Кыргыз элинин өзүнүн ким экенин таанытуунун (самоидентификация) бирден-бир ыкмасы – чүкө оюндары десек жаңылыштык болбойт. Көчмөндүк турмушта ар бир үйдө жүздөгөн, миңдеген чүкө болгон. Кыргыздын турмуш-тиричилиги малчылык менен байланыштуу болгондуктан, чүкө чогултуу кыйынчылык туудурган эмес. Чүкөлөрдү ар кандай түскө боёп алып, алар менен түрдүү оюндарды ойношкон. Чүкө оюндарында колдонулуучу ар бир компонент: *чыйбыт*, *чүкө (койгут)*, *сака*, *эңке*, *томпой*, *абалак* - булардын ар биринин оюнда аткарган милдети жана өзүнө мүнөздүү мааниси бар.

Койдун чүкөсү – *койгут* (кээде аркардын кичирээк сакасы да койгут делет); эликтики – *элик бапый*; тоо теке, аркар, кулжаныкы, койдун чоң чүкөсү – *сака*; эчкиники – *чыймыт (чыйбыт)*; уйдуку – *томпой (домпой, доңкей)* деп аталат [8, 30]. *Абалак* – мүйүздөн төрт кырдуу жасалып, негизинен ордо оюнунда гана колдонулат. Кыргыздарда жана казак элинде чүкөлөрдүн аталыштарын салыштырып көрөлү: *койгут* – *ойла* – чүкө, ашык; *чыйбыт*, *чыймыл* – *ешкімер* – эчкинин чүкөсү; *кеней*, *кентай* – чакан чүкө; *сака* – *саа* – койдун же аркардын чоң чүкөсү; *эңке* – *лжас* – текенин чүкөсү; *шкейт* – газелдин чүкөсү [<https://www.maam.ru/detskijsad/kazahskie-nacionalnye-igry-asyk.html>]. Мындан, дүйнө элдеринин оюндарында, ойноо каражаттарында окшоштуктарды, параллелдерди табууга болот, бирок тигил же бул элдин этностук баалуулуктарын чагылдырган өзгөчөлүктөрү сакталарын белгилеп кетүү керек. Чүкөнүн, анын конуш абалдарынын аталыштары дүйнө элдеринде кандайча аталышка ээ экендигине көңүл бурсак:

Чүкөнүн жана анын конуш абалдарынын аталыштары

кыргызча	чүкө, ашык	таа	айкүр	чик	бөк	оңко	тоңко	кыңкай	Томпой, домпой
грек-латын	Астрагал ἀστράγαλοι -	koop куун	chion чион	hyptio п хиптион	pranes паренс				
казакча	aşik	тэйке, тобо	алшы	шиге, чик	буге, бук	омпы	шоай	Ынжы же жантай	Топай, сомпай
түркмөнчө	aşik	Towha	Alçy	Jikge	Tükge				
өзбекче	oshiq	тавка	алча	чикка	пикка				
түрктөрчө	aşik	tohan	kör	cik	tap				
хакасча	хазык	таах, таха	алц алчы	сога сынга	пёге мёге				
монголчо	шагай	морин	үхэр	хонхо	бүхэ		тэмээн		
тыва	кажык	стол	сак	гатш	пук				
аджария	кочи, кочкики	то (ты) хани	ал (цы) чу	тапи	чуки				
орусча	бабки альчики, костыга	ничка	плоцка	ничка	жог				Панок, биток
Дон казактарда	Айдан альчик	тала	арца	чик	бук				

Жогоруда көрүнүп тургандай, айрым фонетикалык өзгөчөлүгү болбосо, чүкөнүн жана анын конуш абалдарынын көчмөн элдерде аталыштарында жалпылык байкалып турат. Бир караганда жөнөкөй эле малдын туягынан алынган сөөк, бирок ал сөөктүн ар бирине, ар бир конуш абалына энчиленип ат берилиши ага өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Анткени энчилүү ат – бул кандайдыр бир нерсенин өзгөчө аталышы. Демек, чүкөлөргө көчмөн элдеринде өзгөчө мамиле кылынган. Андыктан «өзгөчө» сөөктүн бүгүнкү күндө да жоголбой полисемантикалык сакралдуу мааниси сакталып келиши, аны менен ойнолуучу оюндардын көптүгү чүкөлөрдүн терең философиялык мааниге ээ экендигинен кабар берип турат.

Чүкө оюндары адамзаттын оюн ишмердигинин алгачкыларынан болгон. Чүкө оюндары байыкы доорлордон тартып бүгүнкү күнгө чейин ойнолуп келүүдө. Байыркы Римде жана Византияда чүкө оюндары кеңири таралган оюндар болгон. Бизге жеткен айрым булактардан байыртадан ойнолуп келген чүкө оюндарынын түрлөрүн кездештиребиз. Мезгилдик жана мейкиндик жактан алганда да чүкө эң байыркы жана кеңири жайылган түшүнүктөрдүн бири экендигин жогорудагы жадыбал дагы бир ирет тастыктап турат. Европа, Азия, Сибирь – дээрлик бардык жер шарында чүкөгө байланышкан түшүнүктөр, ырым-жырымдар, оюндар, сакралдуу ритуалдар ж.б. көрүнүштөр кеңири жайылгандыгын көрүүгө болот.

Алтай-түрк, монгол көчмөн элдердин дээрлик бардыгында чүкө оюндары кездешет. Жогоруда келтирилген мисалдан улам тиешелүү болгон оюндарды иликтеп, талдап отуруп, эрксизден Й.Хейзинганын: «Бардык элдердин ойногон оюндары окшош» - деген сөзү эске келет.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинде 60га жакын чүкө оюндарынын түрлөрүн кездештирүүгө болот. Албетте, бул көрсөткүч кандайдыр бир калыпка салынган, такталган сан деп айтуудан алыспыз. Бул багытта атайын илимий изилдөөлөр буга дейре жүргүзүлбөгөндүктөн, бул тизме алдыда дагы толукталып, илимий жаңы гипотезалар жаралары шексиз.

Кыргызстандын түндүгүндө жана түштүгүндө чүкө оюндарынын ойнолуу эрежелеринде жана чүкө оюндарынын аталыштарында айырмачылыктардын бар. Мисалы, түндүк тарапта *Айкүр* чүкө оюну түштүктө *Алчы* деген аталышта белгилүү. *Ханым, ханым, кул жазды* жана *Канымдат (Каным, дат)* оюндары аталышында жана ойноо эрежелеринде айрым айырмачылыктар болгону менен, жалпысынан бири-бирине үндөшүп турат. Мазмуну боюнча, ойноо эрежелеринде айрым ажырымдар болгону менен, бул оюндар бири-бирине окшошуп кетет. Бирок, мындай окшоштуктар сакталган оюндарды бир оюндун эле варианты деп атоо натуура болмок, анткени, мында окшоштуктар менен катар эле айырмачылыктар да басымдуу.

Бул сыяктуу айырмачылыктарды этникалык кыргыздардын чүкө оюндарынан да көрүүгө болот. Жогоруда сөз болгон 60тай чүкө оюнунун арасында кыргыз тилинин лексикасында кездешпеген аталыштагы чүкө оюндарын кездештирүүгө болот. Мисалы, *ган, дүм, хулиста, панжар* аталыштагы чүкө оюндары Тажик Республикасында жашап жатышкан этникалык кыргыздарга тиешелүү. Памир кыргыздарында ойнолуучу ашык оюндарынан *Уруп алды* оюнун алсак. Аталган оюн Кыргызстандагы кыргыздардын *чүкө атуу* оюнуна окшоп кетет» [8, 29].

Кыргызстандын бардык аймактарында чүкө оюндарынын ичинен бүгүнкү күндө *Упай* жана *Кан таламай* оюндары кеңири таралган. Бул оюндар жалпы үй-бүлө ойной турган оюндардын катарына кирет. Кээ бир адистер *Кан таламай* жана *Упай* оюндары аталышы эле башка болбосо, бир эле оюн деп айтып жүрүшөт. Ошентсе да, бул эки оюндун жалпычылыктары менен кошо эле айырмачылыктары да арбын. Бул жерде белгилеп кетчү нерсе, чүкө оюндарынын түрлөрүнүн арбын болуусу алардын ар бир аймакта ар түрдүүчө ойнолуусу да таасир эткен, б.а., локалдуу көрүнүштөр тигил же бул чүкө оюнунун варианттарынын жаралышына себепкер болгон.

Кыргыздар XX кылымдын дээрлик жарымына дейре көчмөндүк, жарым көчмөндүк жашоо образын башынан кечирип келгендиктен, алардын негизги чарбасы малчылык болгон. Андыктан малчылыкка түздөн-түз тиешеси болгон чүкө оюндарынын кыргыздарда

көп болуусу – мыйзам-ченемдүү көрүнүш. Бул чүкө оюндарынын элдин коомдук-саясий, социалдык-маданий турмушунда маанилүү орунду ээлегендиги менен да мүнөздөлөт. Анткени чүкө оюндары адам баласынын оюн ишмердигинин алгачыларынан болуу менен элдин узак мезгилдеги турмуштук тажрыйбасын оюн аркылуу чагылдыруунун формасына айланып калган.

Колдонулган адабияттар:

1. Д.Омурзаков, Ю.Мусин. Киргизские народные игры. - Ф., – 1973.
2. Ф.Ратцель “Народоведение”. СПб. 1900, т. I.
3. Касенов А. Кыргызские игры и развлечения. - Б., 2004. – 143 с.
4. Тыныбеков А. Кыргыздын улуттук оюндары. - КР УИАсы, Кол жазмалар фонду. - 1981. инв. №134 (342).
5. Игры народов СССР: Сборник материалов, составленный В.Н.Всеволодским-Гернгроссом и др. - М-Л., 1933.
6. <https://revolution.allbest.ru/pedagogics>
7. Kostas Dervenis **Oracle bones DIVINATION 2013**. ISBN-13: 978-1620551011
8. Рысмендеева Н.К. Кыргыз элинин чүкө оюндары (Этнографиялык иликтөө). Б., 2016. – 176б. ISBN 978-9967-12-532-2
9. <https://www.maam.ru/detskijasad/kazahskie-nacionalnye-igry-asyk.html>
10. Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка (из обычаев и обрядов Тяньшанских киргизов). 1947 г.; Отд. рукописей АН КР, фонд X, инв. 30.
11. Анаркулов Х.Б. Кыргыз эл оюндары. - Б., 1996. – 192 б. - ISBN 5-65500669
12. Бектенов З., Мусин Ю. Кыргыздын элдик оюндары. - Ф., 1978
13. Бутанаев В.Я. Будни и праздники тюрков Хонгорая. - Абакан, 2014. – 316 с. ISBN 978-5-904780-31-9
14. Бутанаев В.Я., Верник А.А. Детские игры и спортивные состязания народов Хакасии. Абакан, 1995. - 200 с.
15. Диваев А.Н. Игры киргизских детей // Туркестанские ведомости. - 1905. - № 152.
16. Кызласов Л.Р. Древнейшая Хакасия. - М., 1986. – 302 с. Тыныбеков А. Жыйнак. 1-бөлүк./Түзгөн Ж.Таштемиров. - КР УИАсы, Кол жазмалар фонду. - 1968. - инв. № 506.
17. Табалдыев К.Ш. Древние памятники Тянь-Шаня. - Бишкек: V.R.S. Company, Университет Центральной Азии, 2011. - 320 с. - ISBN 978-9967-26-422-9.

УДК 81.0:004.512.4

ТОКТОСУНОВА АЙДЫН МАМАСАДЫКОВНА
Ош мамлекеттик педагогикалык университети, улук окутуучу
E-mail: aidyn.toktosunova@mail.ru

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ДИАЛОГДУН КОММУНИКАТИВДИК ТАБИЯТЫ

КОММУНИКАТИВНОСТЬ ДИАЛОГА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

THE COMMUNICATIVE NATURE OF THE DIALOGUE IN A LITERARY TEXT

Аннотация: Аталган макалада көркөм тексттеги диалогдун олутуулугу, маанилүүлүгү жазуучу тарабынан көркөм чагылдырылган турмуштук көрүнүштүн масштабына, көркөм ой-чабыттын кенендигине, ой-пикирдин актуалдуулугуна, идеянын, көтөрүлгөн маселелердин маанилүүлүгүнө жана жазуучунун көркөм чеберчилигине байланыштуу боло тургандыгы жөнүндө сөз болду. Адамдардын бүтүндөй табияты, жан-дүйнөсү, жашоосу, анын сүйлөгөн сөздөрү диалогдор аркылуу ар тараптуу сүрөттөлүп бериле тургандыгы, кичинекей эле көркөм диалогдо тилдик каражаттар менен туюндурулбаган, бирок биздин акыл-сезимибизде чагылдырылган турмуштук абдан көп процесстер камтылгандыгы көркөм тексттердин мисалында анализге алынды. Мисалга алынган диалогдор улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун “Кызыл алма”, “Жамийла” повесттеринен, “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат” романдарынан алынып талданды.

Ачкыч сөздөр: диалог, көркөм чеберчилик, коммуникативдик максат, идея, көркөм-эстетикалык маани, темперамент, мүнөз, тилдик каражат.

Аннотация: В этой статье идет речь о том, что важность диалога в художественных текстах зависит от масштаба творческой жизни писателя, широты художественной мысли, актуальности этой мысли, важности идеи и поднятых вопросов и художественного мастерства писателя. То, что вся природа, душа, жизнь человека, его речь подробно описывается через диалоги, и что даже небольшой художественный диалог содержит множество жизненных процессов, которые не выражаются языком, а отражаются в нашем сознании, было проанализировано на примере художественных текстов. Были проанализированы тексты из повестей “Красное яблоко”, “Джамиля”, и романов “И дольше длится день”, “Плаха” великого писателя Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: диалог, художественное мастерство, коммуникативная цель, идея, художественно-эстетическое значение, темперамент, характер, языковые средства.

Annotation: This article stated that the seriousness and significance of a diologist in a literary text depends on the scale of the writer's artistically expressed life vision, the breadth of the artistic idea, the relevance of the thought, the importance of the idea, the issues raised and the artistic skill of the writer. Using the example of artistic tests, it was analyzed that the whole nature, the spiritual world, the life of people, their speech can be comprehensively described through diologists, that a small artistic diologist contains a lot of life processes that are not expressed by linguistic means, but are reflected in our mental feelings. Examples of the diologists of the great writer Ch. From Aitmatov's novels "The red apple", "Jamila", the novels "one day when the century grows old", "Judgment Day"

Keywords: dialogue, artistic skill, communicative goal, idea, artistic and aesthetic value, temperament, essence language means.

Көркөм тексттеги диалогдо автор тарабынан маалыматтык-эстетикалык максатта колдонулган көркөм сөз каражаттары бирдиктүү көркөм системаны түзүп турат. Анда көркөм чыгарманын негизин түзгөн тилдик каражаттар, коммуникативдик-композициялык ыкмалар бири-бирине шартташ абалда колдонулат. Көркөм тексттеги диалогдун олутуулугу, маанилүүлүгү жазуучу тарабынан көркөм чагылдырылган турмуштук көрүнүштүн масштабына, көркөм ой-чабыттын кенендигине, ой-пикирдин актуалдуулугуна, идеянын, көтөрүлгөн маселелердин маанилүүлүгүнө жана жазуучунун көркөм чеберчилигине байланыштуу болот.

Мисалы,

«... Сыртта көчө оттору жанды, китеп окуучулардын бир даары тарай баштады, кыз болсо дале отурат. Исабеков күтө берди. Бир маалда кыз кетүүгө даярдана баштаганын байкап, Исабеков шашып-бушуп конспекттерин сумкасына салды да, гезитке оролгон алманы алган бойдон озунуп сыртка чыкты. Көчөнүн өйүзүнө өтпөдү, тарсылдаган жүрөгүн бастата албай чыга бериште туруп калды. Таңдайы кургап, суусаганын сизди. Аңгыча таи тепкичтерден кыз туфлисинин тыкылдаган шыбырты угулду да, фонарлардын күңүрт жарыгында жеңил, элпек баскан кыска пальточон кыздын сүйкөйгөн сулуу турпаты көрүндү.

Алманы көкүрөгүнө кыса кармап Исабеков күч менен кызды карай кадам шилтеди. Кыз унчукпай жандап өтүп кетти.

– Сизге мүмкүнбү? – деп Исабеков апкаарый үн катты.

– Бя? – деп кыз аярай калып, аста кылчайды. – Мага бирдеме дедиңизби?

Оңтойсуз тунжуроо баса түштү.

– Мен сизге...алма апкелдим эле, – деп Исабеков араң унчукту.

– Алма? Алма болсо эмне экен? Мени өмүрүмдө алма көрө элек дедиңизби?

– Жок...мен бул алманы алыстан таап...

– Тапсаңыз кантейин? Деги мага эмне демекчисиз, түшүнбөйм, – деп кыз чыйрыга сүйлөндү да, шарт бурулуп, тырс-тырс басып жөнөп кетти.

Кыз өзүнүн кызыл алмасын чанып кетип баратты.

Исабеков колундагы кымбатын суна кармаган калыбында эсеңгиреп кыздын артынан карап туруп калды. Кызыл алманын тегерегине кыялы менен курган ажайып дүйнөсү заматта бырын-чырын талкаланды.

Исабеков ошентип шылкыя басып үйүнө жөнөдү. Бир маалда кере кулачтап туруп, алманы караңгы түнгө урду. Алма көрүнбөгөн дубалга былч тийди...

Кийин далай эле кыз менен тааныш болду, бирок бир да бирөөнө кызыл алма тартуулагысы келбеди. Кыздар деле кызыл алма каалагандар эмес эле...» [Ч.Айтматов. Б.2018. 177-бет.]

Мисалга алынган көркөм диалогдо автор тарабынан маалыматтык-эстетикалык максат катары атайы колдонулган көркөм сөз каражаты бар. Ал – кызыл алма. Кызыл алма – бул чыгарманын негизинде өзөк концепциясын түзүүгө өбөлгө болгон тилдик каражат, негизги көркөм каражат. Ошондой эле, бул «кызыл алма» предметтик түшүнүктөрдүн символикалуу, өтмө мааниде, Исабековдун махабатын, бейтааныш кызга болгон сонуркоосун, жактыруусун кыйыр түрдө баяндап турат. Ошентип, кызыл алма кадыресе предметтик түшүнүк катары эмес, көркөм-эстетикалык символ катары, подтексттик негизги идея катары колдонулду. Ушул жагынан караганда, кызыл алма бул көркөм диалогдо көркөм системаны түзүп турат. Мындай көркөм системаны жана кызыл алманын махабаттын символу экендигин туюундурган идеяны Исабековдун «күтө берди», «шашып-бушуп», «озунуп сыртка чыкты», «тарсылдаган жүрөгүн бастата албай», «таңдайы кургап суусаганын сизди», «күч менен кызды карай кадам шилтеди», «апкаарый үн катты», «араң унчукту», «эсеңгиреп кыздын артынан карап турду», «шылкыя басып үйүнө жөнөдү» деген туюнтмалар аркылуу баяндалган психологиялык ал-абалы, маанайындагы карама-каршы көрүнүш, ой чабытындагы тынымсыз дүрбөлөң аркылуу таанып билүүгө болот. Бул психологиялык ал-абалда Исабековдун кызга даап сүйлөй албаган чечкинсиздигин, кызды чындап жактырып калган сезимин кылдат баяндаган. Ал алгач үмүттөндү. «Күтө берди» деген туюнтмадан үмүттөнүү мааниси үстөмдүккө ээ. Андан соң, толкунданып аракет

кылды. «Шашып-бушуп конспекттерин сумкасына салды да, гезитке оролгон алманы алган бойдон озунуп сыртка чыкты» жана «тарсылдаган жүрөгүн бастата албай» деген туюнтмалар анын катуу толкунданганын билдирип турат. «Кыздын суйкайган сулуу турпаты көрүндү» деген каражат Исабековдун кызды акмалап карап баратканын кошо билдирет. Бул көрүнүштөн анын сезимге өтө берилип турган психологиялык абалын байкайбыз.

Ушул жагдайга байланыштуу Исабековдун көркөм диалогдун башында – «Сизге мүмкүнбү?» деген репликасы анчалык ишенимдүү эмес, апкаарып толкунданган тондо, батына албай бүжүрөп турган абалда айтылды. Ушул өзгөчөлүктү атайы белгилеп көрсөтүү максатында автор «апкаарып үн катты» деп ремаркада өзгөчө белгилеген. «Айтпады» – «үн катты». «/н катты» деген туюнтмада толкундоо, апкаарып калуу, өзүн-өзү токтото албоо, ээ-жаа бербеген сезимин ооздуктай албай кыйналуу, ошондуктан чечкинсиз абалга туш болуу, ичинен буркан-шаркан түшүү сыяктуу бир нече маанилер бар экендигин байкоого болот. Мындай карама-каршылыктуу психологиялык абал «оңтойсуз тунжуроо баса түштү» деген автордук ремаркада дагы конкреттештирилип туюндурулду.

Кызга даап сүйлөй албай турган Исабековдун психологиялык ал-абалы анын «Мен сизге... алма апкелдим эле» деген үзүл-кесил, шыр айтылбаган, ишенимсиз сүйлөө менен дагы конкреттештирилип билдирилген. Ошондуктан автор «араң унчукту» деген туюнтманы атайын колдонгон.

Кыздын тыкылдап, жооп айткан репликасына Исабековдун толкунданып жооп бере албай бушайман болгон абалы, анын «Жок... мен бул алманы алыстан таап...» деген толук бүтпөгөн, толук мааниге ээ эмес сүйлөмүнөн дагы даана билинип турат. Бул толук бүтпөгөн сүйлөм Исабековдун ички дүйнөсүндөгү будун-чанды, кызга даай албай апкаарыган толкундоону дагы тереңдетип билдирип турат.

Аталган көркөм каражаттар Исабековдун кыз менен болгон үзүл-кесил диалогу автордун каармандардын дүйнөсүнө психологиялык анализ жүргүзүү максатын да көздөйт. Бул жагынан караганда «Кызыл алма» повестиндеги бул диалог жалпы мазмундук жактан олуттуу. Анда чыныгы махабатка кабылган Исабековдун ички жан-дүйнөсүндөгү көрүнүштөр реалдуу турмуштук чындыктын масштабында, фонунда реалдуу көркөм баяндалган. Демек, көркөм чыгармада диалог түзүү жана ал диалогго көркөм-эстетикалык маани-мазмун сиңире алуу жазуучунун көркөм чеберчилигине байланыштуу.

Көркөм чыгармадагы диалог дүйнөнү көркөм сүрөттөөнүн абдан маанилүү ыкмаларынын бири болуп саналат. Анткени диалогдор аркылуу каармандын типтүү, жеке өзгөчөлүктөрү мүнөздөлөт, аныкталат жана түшүндүрүлүп берилет. Адабияттын негизги маселеси адам болгондуктан, адамдардын бүтүндөй табияты, жан-дүйнөсү, анын сүйлөгөн сөздөрү диалогдор аркылуу ар тараптуу сүрөттөлөт. Кичинекей эле көркөм диалогдо тилдик каражаттар менен туюндурулбаган, бирок биздин акыл-сезимибизде чагылдырылган турмуштук абдан көп процесстер камтылган болот. Мына ушул өзгөчөлүгү менен көркөм тексттеги диалогдор турмуш-тиричиликтеги кадыресе диалогдордон кескин айырмаланат. Мисалы,

«... Арадан көп өтпөй Садык үйгө кайтып келди. Чынын айтканда, сыртынан байкатпаганы менен ал абдан эле намыстанып, ич күптү болуп жүрдү. Ырас, Осмондор менен ичкилик үстүндө отурганда оозун көптүргөнү бар:

– Атасынын көрү, кетсе кеткени! Жол-жолдо самсып жүрүп, акыры бир жерде ачтан тороем да! Катын деген азыр толуп жатат, четинен чертмей... Алтын баштуу катындан бака баштуу эр артык...

– Аның го туура, – деп Осмон жооп бере турган. – Бирок ошондо бир колуна тийбеди да кап: тигинисин селейте чаап, беркисин чачынан атка сүйрөтөт элем! Алар болжолумда, Түштүккө кетишти го, пахтага, болбосо, казакта тентип жүргөндүр, тигиге көнүмүш эмести башынан... эми бир таң калган жерим; ушул ишти эч ким билбейт, эч ким байкабайт, кандайча болгонун сезбей да калдык... Жанагы бураңдаган канчыктын арамзалыгы, жигин билдирген жок, болбосо го аны!

Мындай сөздөрдү укканда, каным кайнап, муштумдарым түйүлчү. Алым келсе, ушул Осмондун бетине түкүрүп айтар элем: «Баягы чөп чабыкта болгондор эсиңден чыкпай жүргөн экен ээ... Болбосо, анык арамза, анык бузулган зөөкүр сенсиң! – дээр элем». [Ч.Айтматов. Ф.1978. 193-бет].

Биздин оюбузча, көркөм диалог каармандарды көркөм сүрөттөөнүн өтө күчтүү ыкмасы болуп саналат. Анда каармандардын жеке жана типтүү өзгөчөлүктөрү кылдат туюндурулат. Мисалы, Жамийланын кетип калышы Садыкка чоң сокку болуп, ошого карабай Садыктын «сыртынан байкатпаганы менен ичинен намыстанып, ич күптү болуп жүрүшү» бул көркөм диалогдо маанилик жактан натыйжаны билдирет. Ошол эле учурда мындай натыйжанын себептерин «катын деген азыр толуп жатат, четинен чертмей... алтын баштуу катындан, бака баштуу эр артык...» деген анын сөзүнөн турмушта адилетсиздигин, көп нерсени ойлонуп иликтебеген кыска ойлуулугун, аял сыйлоо маданиятынын жоктугун жана таалим-тарбиясынын кемдигин билдирген жеке өзгөчөлүктөрүн байкайбыз. Автор Садыктын сөзү аркылуу анын типтүү жеке өзгөчөлүктөрүн ачып түшүндүрүп берген. Бул маселе Осмондун айткан сөздөрү менен андан ары деталдаштырылып, ачылып берилген. Мисалы, Осмондун «жанагы булаңдаган канчыктын» деген сөздөрү анын аялзатына болгон мамилеси Садыктыкына окшош экендигин билдирет. Мындан жалпы эле ошол доордогу аялзатына болгон мамиленин өзгөчөлүктөрү кыйытылып тургандыгын байкайбыз. Мындай жагдайда аялдын кызыкчылыктарын эске албаган, коомдук-социалдык типтүү көрүнүштүн көркөм чагылдырылышы катары кароого да болот.

Ошентип, көркөм чыгармадагы диалогдо каармандын бүтүндөй табияты, жандүйнөсү, кызыкчылыктары, көз караштары анын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу ар тараптуу сүрөттөлөт. Ошондуктан, Садыктын сөздөрүнөн кесирликти, текеберликти, маданиятсыздыкты, башка бирөөнүн кызыкчылыгын сыйлабагандыкты байкайбыз. Ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу көркөм тексттеги диалогдор турмуш-тиричиликтеги кадыресе диалогдон кескин айырмаланат. Көркөм чыгармадагы диалогдо себеп-натыйжалык карым-катнашта кыйытма маанилер, шарт-кырдаалдык, турмуштук кыйытма маанилер, өтө кеңири турмуштук көрүнүштөрдү көз алдыга элестетет. Садыктын сүйлөө ыргагында анын ындыны өчкөн абалы, ичинен толкуп-ташып, ачууга ууланышы, бул абалын сыртынан билгизбөөгө аракет кылган жандалбасы, тээ түпкүрүндө өзүнүн жаңылыштыгын сезбөө, кур дымактык, ичи орунуу сезимдери кашкайып көрүнүп турат. Демек, көркөм тексттеги диалог адамдын жогорку сыяктуу бири-бирине карам-каршылыктуу, көп түрдүү, көп түстүү ал-абалын, ички мүмкүнчүлүктөрүн сүрөттөп берүү өзгөчөлүктөрүнө ээ. Ушундай максаттарды ишке ашыруу үчүн көркөм чыгармадагы диалогдор көркөм-эстетикалык ыкма катары атайын колдонулат. Көркөм чыгармада автор колдонгон тилдик каражаттар болсун, көркөм эстетикалык максатта колдонулган

коммуникативдик каражаттар болсун, ар түрдүү багыттагы диалогдор болсун, алар көркөм чыгарманы түзүп турган бөлүк катары бири-бири менен тилдик, коммуникативдик, прагматикалык, логика-семантикалык жактан диалектикалык карым-катнашта болот.

Көркөм диалогдо табигыйлык, коммуникативдик максаттын ачыктыгы, баяндоонун шыр, ыкчам түзүлүшү, ушуга байланыштуу белгисиздик, маалыматтын деталдаштырылышы, көп ойлонуп отурууга убакыттын аздыгы сыяктуу көрүнүштөр мүнөздүү. Мына ушул белгилер көркөм диалогдордо сүйлөшүүнүн эркин, табигый мүнөзүн, өзгөчөлүктөрүн жаратат. Бул көрүнүш турмушту реалдуу сүрөттөөгө көмөкчү болот. Мисалы,

«... Ителгинин көзүндөй саргыч чекир көзү кадала тиктеп корс этти:

– Отур.

Эдигей столдун бери түбүндө турган табуреткага отурду...

– Андай болсо ишке киришели. Сени Куттыбаевдин эң жакын досу дешет го?

– Андай болсо ажеп эмес...

– Андай болсо ажеп эмес. Макул дейли, түшүнүктүү. – Анан берер суроосуна болор жоопко алдын ала ырахаттанганы айнектей тунарып чекирее түшкөн көзүнөн көрүнүп, күрсүнө айтты: - Ии, жан достум, жазып атырыбыз дечи?

– Эмне жазып атырыбыз? – Эдигей кысына түштү.

– Ошону мен билгим келет.

– Сен эмне тууралуу экенин түшүнбөдүм.

– Кантип эле? БИя? Ойлонуп көрчү?

– Эмнени сурап атырысыз?

– Куттыбаев эмнени жазып жүрөт?

– Билбейм.

– Кантип билбейсиң? Баары билет, сен эле билбейсиңби?

– Бирдеме жазып жүргөнүн билем. Бирок эмне жазганын мен кайдан билейин. Аны менен ишим эмне? Жазгысы келсе жаза берсин. Кимдин иши бар?

– Кимдин иши бар дегениң кандай? – деп ителги көз силкинип алды да, октой тешип өтчү чечекейин кадады. – Демек, каалаган киши жаза берсин дечи? Муну сага ошол үйрөттү беле?

– Ал мага эчтеме үйрөткөн эмес. Ителги көз анын жообун кулагынын сыртынан кетирди.» [Ч.Айтматов. Б.2017. 321-бет]

Мисалга алынган бул көркөм диалог, сыртынан караганда, табигый, шыр, ыкчам түзүлгөн. Бул көрүнүш диалогдун жалпы интонациясына, ишке ашыш ык-жолунан байкалып турат. Ошондой эле мисалга алынган диалогдо белгисиздиктен белгилүүгө карай бет алган маалымат туюндуруу жолу да кезигет. Аны «Ии, жан достум жазып атырыбыз дечи», «Эмне жазып атырыбыз? Эдигей кысыла түштү» деген диалогдун бөлүгүнөн байкайбыз. Бул жагдай сүйлөшүүнүн кадыресе жайбаракат абалда эмес, күчтүү эмоционалдык чыңалууда болуп жаткандыгын кыйыр туюндурат. Адатта, жөн-жай позитивдүү мааниде сүйлөшүүдө белгисиздик, туңгуюк абал көп кездешпейт. Бул көркөм диалогдогу белгисиздик абалдын кездешешинен диалогдун мазмундук өзгөчөлүгүн айкын көрсөтүп турат.

Тагыраак айтканда, бул кадыресе сүйлөшүү эмес, бул – сурак диалогу. [Орус окумуштуусу А.Р. Балаян диалогду бир нече типтерге классификациялаган. А.Р. Балаян 1971.выпуск 4. 325-331-бет] Сурак диалогунун психологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча анда

тергөөчү суроо репликалары менен диалогдун түзүлүшүн, уланышын аныктап турат. Мисалга алынган бул сурак диалогу ак ниет, мыйзам чегинде аткарылчу сурак эмес экендиги да «Эдигей кысына түштү» деген паралингвистикалык каражат аркылуу белгилүү болду. Мында «кысына түшүү» деген туюнтмада бир нече кошумча маанилер бар. Маселен, мында «сестенүү», «тынчсыздануу», «сактануу», «ой-санаага батуу», «кыжаалат болуу» сыяктуу бир нече кошумча маанилер кездешет. Эдигейдин мындай психологиялык кырдаалга туш болушу тергөөчүнүн «ителгинин көзүндөй саргыч чекир көзү», «кадала карашы», анын «корс этип», «орой» кайрылышы себепчи болду. Мында «ителги көз» деген туюнтмага өзгөчө маани берилген. «Ителги көз» – бул контекстте эч кимге жакшылык кылбаган кошоматчылыктын, таш боордуктун, карөзгөйлүктүн, мерездиктин, өзүчүлдүктүн көркөм символу.

Мына ошондуктан мындай кыянатчыл тергөөчүнүн Эдигейге белгисиз нерселерди сурап турушу кооптонууну жаратпай койбойт. «Ителги көз» тергөөчүнүн «– Кантип билбейсиң? Баары билет, сен эле билбейсиңби?» деген суроосу Эдигейге карата ишенбөөчүлүктү, шектенүүнү, өзүнүн Абуталипке карата кыянат максаттарына байланыштуу маалыматтарды издеп, шимшилөөнү да билдирип турат. Тергөөчүнүн бул кыянат максаттары «Демек, каалаган киши жаза берсин дечи?», «Муну сага ошол үйрөттү беле» деген репликасынан дагы айкын болуп турат.

Жогоруда көрүнүп тургандай, мыкты жазылган көркөм диалогдо, сыртынына караганда, сүйлөшүү эркин, табигый жүрүп жаткандай көрүнгөнү менен анын ички маңызында абдан көп маанилик агындар, мазмундук мааниге ээ болгон бир нече көркөм-эстетикалык каражаттар, кыйыр туюндурулган көркөм символдор туюндурулган болот. Мындай диалогдор үстүрт караганда, көп ойлонуп отурууга убакыттын аздыгын билдирген сыяктуу шыр, ыкчам түзүлүшкө, эркин айтылышка ээ. Бул жагдай көркөм чыгармадагы диалогдун көп жактуу, көп түрдүү мүнөзүн жаратат. Мындай көркөм диалог адамдын турмуш-тиричиликте оозеки сүйлөшүүсүн калыбына келтирип, көз алдыга элестетүү максатын да көздөйт. Тагыраак айтканда, реалдуу турмуштун өзүндөй оозеки сүйлөп жаткан кырдаалды көз алдыга элестетет. Чыныгы табигый диалогдун аналогун түзөт, уюштурат. Ошол себептерге байланыштуу көркөм чыгармадагы диалогдо кырдаал-шарттын кескин өзгөрүшү, белгисиздик, ыкчамдык, мунун тескерисинче, жайбаракаттык, унчукпоону билдирген, көпкө созулган тынымдын болушу сыяктуу белгилер көп кездешет. Мына ушул белгилер көркөм диалогдун турмушка жакын эркин табигый мүнөзүн жаратат. Бул көрүнүш турмушту реалдуу сүрөттөөгө көмөк көрсөтө алат деп ойлойбуз.

Көркөм чыгармадагы диалог каармандардын сүйлөшүүсүнүн негизги формасы болуп саналат. Көркөм чыгармадагы диалогдордо эки же андан ашык сүйлөшүп жаткан адамдардын катышы, алардын ортосунда белгилүү бир мамиленин болушу, айтуучу угуучуга, угуучу кайра айтуучуга улам алмашылып турушу, ортодо бир теманын талкууланышы, кандайдыр бир кызыкчылыктын, максаттын, белгилүү бир психологиялык өзгөчөлүктөрдүн болушу (психологиялык карама-каршылыктардын, же психологиялык окшоштуктардын болушу) жана белгилүү бир кырдаалдардын өкүм сүрүшү мүнөздүү. Коммуникативдик багыттагы изилдөөлөрдө тил, ой жүгүртүү, кырдаал, инсан, адамдын дүйнө таанымы сыяктуу маселелер эриш- аркак, бири-бирине карым-катышта изилдөөгө алынат. [З.Г.Бурдина. Горький.1988.33-40-бб., В.Д.Девкин. М.1985. 3-12-бб., В.Н.Комиссаров. М.1985. 129-138-бб., Н.Е.Сулименко. Л.1988.57-б., Г.Д.Томахин. 1988. Вып.5.82-86-бб.]

Бул көрүнүштөр көркөм чыгармадагы диалогдун коммуникативдик сырткы түзүлүшүн айгинелеп турат.

Ошондой эле көркөм чыгармадагы диалог өтө татаал коммуникативдик процесстин бир бөлүгү болуп саналат. Анда сүйлөшүп жаткан адамдын шык-жөндөмү, жеке сапаттарына жараша сүйлөшүү ишке ашат. Сүйлөшүп жаткан адамдар өз ара мамилеге, шарт-кырдаалга, сүйлөшүүнүн темасына байланыштуу сүйлөшүүдөгү негизги максатты, көз карашты андап түшүнүшөт жана алар диалогдо кыска, так туюндурулат. Көркөм диалогдо катышкан каармандардын акыл-эс өзгөчөлүктөрү, кулк-мүнөзү, темпераменти, дүйнө көз карашы, турмуш кызыкчылыктары сыяктуу экстралингвистикалык факторлор көркөм диалогдун мазмунуна ар кандай өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизип турат.

1960-70-жылдары көркөм чыгармадагы диалогдордо каармандардын сүйлөө мүнөздөмөсүн изилдөөгө басым жасалгандыгы байкалат. Маселен, Е.В.Розендин изилдөөлөрүндө каармандардын сүйлөөсү аркылуу алардын социалдык тибин аныктоого болору белгиленген. [Е.В.Розен. М.1960]. Мында каармандардын сүйлөөсү аркылуу алардын социалдык абалын, кесиптик, улуттук, аймактык өзгөчөлүктөрүн аныктоого болору иликтөөгө алынган. Каармандардын сүйлөө мүнөзүндөгү жеке көрүнүштөр алардын жалпы сүйлөө адатын чагылдырары адилет белгиленген.

Мисалы:

«... Аңгыча болгон жок, Базарбай өзү келди алагүү болуп кызып алган, аны ээрчип жан-жөкөрлөрү кошо келди.

– Сен эмне мурдунду асманга көтөрөсүң? Адам экен деп чакырып атабыз, эмне эле кейкейесиң? Же, эмне, элден артыкмын деп жүрөсүңбү?–Базарбай ай-кою жок эле омурулоп кирди.

– Айтпадымбы, убактым жок, – дагы да токтоо жооп берди Бостон, сүйлөшкүсү келбегенин атайылап эле көрсөтүп, тарелкадан борцту кашык менен шашпай сузуп ичип кирди; башка учур болсо бир ууртагандан кийин мындай тамакты зордосо да ууртамак эмес.

– Менин сенде жумушум бар, – деди да Базарбай, зөөкүрлөнө Бостондун маңдайына отуруп алды.

– Экөөбүздүн ортобузда эмне иш болмок эле? – деди Бостон.

– Экөөбүз сүйлөшө турган кеп бар, эсеби маселен, башкасын айтпасак да, баягы бөлтүрүктөрдү сөз кылсак болбойбу ыя? – деп Базарбай кабагын бүркөп, башын чайкап койду.

– Алар жөнүндө сүйлөшүп бүтпөдүк беле, аны кайра козгоонун эмне кажаты бар?

– Менимче кажаты бар.

– Менимче кажаты жок. Мага жолтоо болбо. Мен тамагымды ичем да кетем.

– Кайда шашасың, ит? - Базарбай ыргып туруп, жини кайнаганда бузула түшкөн иреңин жакындатып, Бостонго ийилди, - Кайда шашасың сволуч? Биз али карышкырлар туурасында сүйлөшө электиз». [Ч.Айтматов. Ф.1988. 315-бет]

Көркөм чыгармадагы диалог турмуш-тиричиликте эки кишинин кадыресе сүйлөшүүсүн билдирген диалогдон кескин айырмаланат. Анткени анда каармандардын сүйлөгөн сөзү аркылуу, анын жеке мүнөзү, адамдык сапаттары ачып туюндурулат. Мисалы, жогорудагы көркөм диалогдо Базарбайдын «эмне мурдунду асманга көтөрөсүң?», «эмне эле кейкейесиң?» «же эмне элден артыкмын деп жүрөсүңбү?» деген сөздөрү «адамды сыйлабоо», ачык карама-каршылык көрсөтүү, адамга жөнү жок асылуу, ошол жай турмуштук

кырдаалда жаңжал чыгарууга аракет кылуу, оройлук, ичи тардык жана көралбастык сыяктуу маанилерди туюндуруп турат. Өзгөчө, «мурдунду асманга көтөрөсүн», «кейкеесин» деген туюнтмалар мында өзгөчө маанилик жүктү көтөрүп, жаңжал, уруш чыгаруунун башаты, баштоочусу катары коммуникативдик кызмат өтөй алды. Бул сөздө «жек көрүү», «ачуулануу», «жөнү жок асылуу», «кекетүү-мокотуу», «опузалоо», «күчкө салуу», «басынтуу», «кемсинтүү» сыяктуу стилистикалык боекчолор бар. Ошондуктан алар ушул сөздөрдү айтып жаткан каармандын, Базарбайдын ички жан-дүйнөсү тууралуу кыйыр маалымат берип, анын адамдык портретин, жеке мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн айкындап турат. Бирге жашап, бирге иштеп жаткан Бостон сыяктуу кесиптешине мынтип кемсинтип, келекелеп асылуу анын адамдык нарк-насилинин кем экендигин билдирет. Экинчиден, бул сөздөр Базарбайдын Бостонго карата көралбастык, ичи тардык мамилесин, анын Бостонду жек көрүүсүн, дайыма Бостонго душмандык аракеттерди жасоосун билдирип турат. Бул жагынан караганда, автор Базарбайдын репликасы, анын сүйлөгөн сөзү аркылуу анын ким экендигин ачып түшүндүрүүгө аракет жасаган.

Диалогдун жаралышы жана анын ишке ашышы, диалогдо сүйлөшүп жаткан адамдардын сөздөрүнөн улам кырдаалга жараша жаралары академик Л.В.Щерба тарабынан белгиленген. [Л.В.Щерба. Пг.1915] Иликтөөгө алынып жаткан көркөм диалогдо репликадагы сөздөр менен ошол сүйлөшүү учурдагы кырдаал карама-каршы. Тагыраак айтканда, бул диалог кадыресе тамактануу учурундагы жай турмуштук кырдаалда болуп жатат. Экинчиден, бул жай кырдаалдын өзгөрүлүп кетүүсүнө мүмкүнчүлүк бербеген жагдайлар да байкалат. Аны Базарбайдын уруш чыгарууга аракет жасап, омууроолоп асылуусуна карата Бостондун токтоо, жай гана жоопторунан, реакцияларынан байкаса болот. Бул көрүнүш «дагы да токтоо жооп берди», «боршту сузуп ичип кирди» деген экстралингвистикалык каражаттар аркылуу билдирилди. Бостондун токтоолугу, жай, шашпаган кыймыл-аракети жай-баракат турмуштук-кырдаалдын өзгөрүп кетүүсүнө тоскоолдук кылып тургандыгын билдирет. Кырдаалдын кескин өзгөрүп кетүүсүнө жол бербөө Бостон үчүн дагы оңойго турбагандыгы «башка учур болсо, бир ууртагандан кийин мындай тамакты зордосо да, ууртамак эмес» деген туюнтмадан белгилүү болуп турат.

Демек, бул көркөм диалогдо бир тарап (Базарбай) жаңжал чыгарууга аракет көрүп жатат, экинчи тарап (Бостон) андай жаңжал чыгарууга жол бербөө амалын жасап жатат. Бул жагынан караганда, диалогдо катышып жаткан коммуниканттар эки түрдүү коммуникативдик максатты ишке ашырып жатышат. Мына ошондуктан сүйлөшүүнүн турмуштук жай кырдаалы кескин өзгөрүүгө учураган жок. Эгерде экинчи тарап (Бостон) да жаңжал чыгарууну коштосо, анда сүйлөшүүнүн бул кырдаалы кескин өзгөрүүгө учурамак. Каармандардын ортосундагы конфликт «ай-кою жок эле омууроолоп кирди», «зөөкүрлөнө Бостондун маңдайына отуруп алды», «кабагын бүркөп башын чайкап койду» деген терс маанини терс мамилени билдирген Базарбайга тиешелүү паралингвистикалык каражаттар аркылуу эмоционалдуу туюндурулган. Ошондой эле бул конфликттин терең мүнөзү каармандардын ортосунда айтылган сөздөр антонимдик мааниде колдонулган «–Менимче, кажаты бар», «–Менимче, кажаты жок» деген сүйлөмдөрдөн да кыйыр белгилүү болуп турат. Мында эки түрдүү көз караштагы, эки түрдүү мүнөздөгү адамдардын ортосундагы кагылышуу болуп жаткандыгы көркөм маалымат катары туюндурулуп турат. Ошондуктан бул көркөм диалог эки каармандын жөн салды эле сүйлөшүүсү эмес, бул диалог эки башка типтеги мүнөздөрдүн, көз караштардын кагылышуусу, бир-бирине бардык жагынан төп келбеген эки түрдүү адамдын иш-аракетин чагылдырып тургандыгы менен аталган көркөм

диалог айырмаланат. Мында эки каармандын көркөм образы алардын сүйлөгөн сөзү, бири-бирине болгон мамилеси аркылуу туюндурулуп жатат. Ал эми Базарбайдын адамга карата «ит» деген сөздү колдонушу, «Биз али карышкырлар тууралуу сүйлөшө элекпиз» деген өзүнүн оюн башка бирөөгө таңуулашы, анын ыпылас жан-дүйнөсүн, билимсиз жана маданиятсыздыгын билдирип турган негизги белгилерден болуп саналат.

Ошентип, жогоруда көрүнүп тургандай, көркөм чыгармадагы диалогдордо сүйлөшүп жаткан адамдардын адамдык жеке сапаттары, турмуштук ар кандай көз караштары, каармандардын акыл-эс, кулк-мүнөз өзгөчөлүктөрү экстралингвистикалык факторлордун коштоосунда көркөм туюндурулат жана бул көрүнүштөр көркөм диалогдун мазмунуна ар кандай өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизип турат.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Жамийла. Ф.1988.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын томдугу. Б.2017
3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын томдугу. Б.2018
4. Айтматов Ч.Биринчи мугалим. Ф.1978
5. Балаян А.Р. К проблеме функционально-лингвистического изучение диалога. Изв. Ан. СССР. Отд.лит. и языка. 1971
6. Бурдина З.Г Слово и речевая коммуникация. Горьковский гос.пед.инстиут. Г.1988
7. Девкин В.Д Прагматика слова. Сбр. Научн. тр.М.1985
8. Комиссаров В.Н. Коммуникация функция языка и осмысленность слова. Вып.252. М.1985
9. Розен Е.В. Языковое средства создания речевых характеристик литературных персонажей. Автореф.дисс... канд.фил.наук. М.1960.
10. Сулименко Н.Е. Семантические основы текстового слова. Л.1988
11. Томахин Г.Д. Прагматический аспект лексического фона слова. Фил. Науки. Вып.5.1988
12. Щерба Л.В. Восточно-лужицкое наречие. 1 том. Пг.1915.

УДК-31=130.3

**ЧОКОЕВА Д.М. ф.и.к., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университетинин илим,
аспирантура, магистратура жана докторантура бөлүмүнүн
башчысы**

К.АКМАТОВДУН “АРХАТ” РОМАНЫНДАГЫ БУНТАРДЫКТЫН МЕТАФИЗИКАСЫ

МЕТАФИЗИКА БУНТАРСТВА В РОМАНЕ КАЗАТА АКМАТОВА “АРХАТ”

REBELLIOUS METAPHYSICS IN K.AKMATOV'S NOVEL “ARHAT”

Түйүндүү сөздөр: метафизика, бунтардык, К.Акматов, А.Камю, баалуулук, Умай Эне, бийлик, Тибет, Адам, тилектештик, перспектива, Адилет, Лаура, Койбулак, Москва, “Архат”, роман, оккультизм, имплицит.

Ключевые слова: метафизика, бунтарство, А.Акматов, А.Камю, ценность, Умай Эне, Тибет, адам, тилектештик, перспектива, Адилет, Лаура, Койбулак, Москва, “Архат”, роман, оккультизм, имплицит.

Key words: metaphysics, rebellion, K. Akmatov, A. Camyu, baaluuluk, Umai Ene, power, Tibet, man, solidarity, perspective, Adilet, Laura, Sheepskin source, Moscow, "Arhat", novel, occultism, implicit.

Аннотация: макалада, К.Акматовдун “Архат” романындагы бунтардык маселеси, анын метафизикасы жөнүндө кеп козголот. Автор, дүйнөлүк адабияттын бараандуу өкүлдөрүнүн негизги чыгармалары сөзсүз метафизикалык талдоого алынаарынын себебин айтуу менен, кыргызстандын белгилүү жазуучусу К.Акматовдун акыркы романы “Архатты”, баш каарман Адилеттин бунтардык окуяларынан куралган роман катары баалап, алардын ичинен эки окуянын: Адилеттин бала кезиндеги мектептеги бунту менен, Адилет жетилип, дан-дил боюнча терең илимге сугарылып, олуяга айланып кайра келгенде, кыргызстандагы өзүнө окшогон бунтарлардын саны 200-300 гө гана жетип, алардын күчү мамлекеттик маанилүү маселелерди элдин, мамлекеттин кызыкчылыгына карай чечүүгө мүмкүндүк бербей, бийлик башындагы адамдын эң жакындары аралашкан коррупционерлердин кантип күнү тууп жаткандыгын көрсөтүү аркылуу, жазуучу, улуттук символдордун жардамы менен, кыргыз элинин келечекте бүтүн эл катары калуусу чоң коркунучка кептелип жаткандыгын көрсөткөндүгүн ишенимдүү аргументтер менен далилдеп берген. Чындыгында да бүгүнкү күндө кыргыз элинин улуттук бүтүндүгүнө коопсуздук жаралып жаткан учурда макаланын илимий актуалдуулугу, практикалык керектүүлүк жагы абдан жогору.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос бунтарства и его метафизики, в романе “Архат” народного писателя К.Акматова. Автор статьи, пишет о причинах, которых, исследуется метафизики всех главных произведений мировых писателей. По определению автора статьи: сюжет романа “Архат” основан на бунтарских событиях главного героя Адилета. И приведет ряд примеров из произведения, первое, Адилет будучи школьником младшего класса, пишет письмо горОНО, второе событие происходит через некоторое время, когда Адилет получив оккультное знание в Тибете, став архатом приедет в Кыргызстан и столкнется с бастовавшей толпой против власти, на главной площади Кыргызстана Ала-Тоо и это вовсе не случайность... Главный герой романа видит, раньше, когда он поднимал бунт, не нашел себе ни одного солидарного человека, с тех пор количества повстанцев Кыргызстана достигало всего 200-300 человек. Конечно, у их сил тоже не хватит, побороться с коррупционной группой, потому что, во главе их стоят близкие родственники первого лица кыргызского государства. Автор статьи аргументированно пишет, что, писатель с помощью национальных символов, показывает свое опасение, что в скором будущем, могут не стать кыргызского народа как единой нации. Такая опасность имеется и сегодня, поэтому, научная актуальность и практической необходимости этой научной статьи высока.

Resume: The article examines the issue of rebellion and its metaphysics, in the novel “Arhat” by the popular writer K. Akmatov. The author of the article writes about the reasons for which, the metaphysics of all the main works of world writers are investigated. According to the author of the article: the plot of the novel "Arhat" is based on the rebellious events of the protagonist Adilet. And he will give a number of examples from the work, the first, Adilet, being a primary school

student, writes a letter to the city of ONO, the second event occurs some time later, when Adilet, having received occult knowledge in Tibet, having become an arhat, arrives in Kyrgyzstan and will face a striking crowd against the government, on the main square Kyrgyzstan Ala-Too and this is not at all an accident ... The protagonist of the novel sees that before, when he raised a riot, he did not find a single person of solidarity, since then the number of insurgents in Kyrgyzstan has reached only 200-300 people. Of course, they will not have enough strength either to fight the corrupt group, because they are headed by close relatives of the first person of the Kyrgyz state. The author of the article writes reasonably that, with the help of national symbols, the writer shows his fear that in the near future, the Kyrgyz people may not become a single nation. Such a danger exists today, therefore, the scientific relevance and practical necessity of this scientific article is high.

Бекеринен, дүйнөлүк масштабдагы жазуучулардын чыгармалары сөзсүз түрдө метафизикалык жактан талдоого алынбайт (“Метафизика Достоевского”, “Метафизика Владимира Набокова” ж.б. ушул сыяктуу изилдөөлөр эске алынып жатат). Жазуучу: өзүн-өзү тааныганга аракет кылбаган адамды, жакшылык менен жамандыкты ажыратып ордуна койбогон адамды, сулуулукту тааныган жана ак эмгеги менен аны жаратпаган адамды көркөм объекти кылып албайт эмеспи, ал эми пенделиктин калган “горизонталдык вариациялары” (Олдос Хаксли) ошол негизги каармандарды ар тараптан ачып берүү үчүн гана көркөм чыгармадан орун алат. Адам кандай ишмердүүлүк менен алектенип, алдына кандай максат-тилектерди койбосун, анын акыркы, түпкү көздөгөнү ушул баалуулуктарга барып такалаары айтса-айтпаса белгилүү маселе. Мисалы, А.Камюнун каарманынын бунтардык маңызы алып келүүчү перспективаны, изилдөөчү Л.В.Быкасованын чечмелөөсүн карап көрөлү: “По определению Камю, метафизический бунт — восстание против собственного человеческого удела и всего мироздания. Если раб бунтует против своего рабского положения, то метафизический бунтарь протестует против того удела, который приготовило ему мироздание как представителю человеческого рода. Он верит, что обделен и обманут самим мирозданием. Камю раскрывает одну довольно интересную особенность. Когда раб протестует против господина, вместе с тем он одновременно признает существование этого господина и его власти. Точно так же метафизический бунтарь, противясь силе, которая определяет его смертную природу, одновременно утверждает, что эта сила реально существует [1,432]. Автор ой жүгүртүүсүн андан ары мындайча улантат: “Ценность бунта в том, что он становится пределом угнетения и создает некое достоинство, общее для всех людей. В самом бунте есть созидательное начало. Его главное значение — в объединении людей, раскрытии единства их природы, в общении, во всем, что помогает выявить их схожесть и укрепить содружество”. Келтирилген тексттен көрүнүп тургандай: биринчиден, бунтардык сапатта жаңы көз караш катылат..., экинчиден, ошол жаңылыкты реалдуулукка айлантуу үчүн, адамдардын ортосунда тилектештик керек, анткени, аны ишке ашыруу жалгыз адамдын колунан келбейт, үчүнчүдөн болсо, бунтардыктын метафизикасы имплициттик түрдө болот. Жана ага жетүү, аны сыртка көрүнөөгө алып чыгуучу аракеттерди баштоо үчүн адам билим, тарбия, иш тажрыйбалары аркылуу узак мөөнөттө барып жетилет. Ал эми кээде сейрек болсо да Адилетке окшоп, өзүнүн абалын жана коомдук абалды тубаса түрдө туйган инсан (“ичинде жарыгы бар Икс” - С.Кургиньян) жаралып калышы мүмкүн. Кандай болгондо да Адилет жаштайынан эле үйүнүн жана класстын масштабында гана бунт көтөрбөстөн (көпчүлүк окуучуларга мүнөздүү болгон көрүнүштү кайталабастан), ал шаардык окуу бөлүмүнө улуттук маселени козгоп (эмне үчүн кыргыз класстарга электр жылыткычы коюлбайт – деп) кат жөнөтүп жиберүү менен директордон баштап, бүт мектепти өзүнө каршы коюп алат. Адилеттин бунтунан кийин, өз өкмөтү тарабынан дискриминацияга дуушарланып жаткан кыргыздын бирөө (же окуучу, же мугалим) анын жанына басып келип тилектештигин билдирбегени (жогоруда Быкасова жазгандай), билдирмек турсун кайра баары аны душман көрүшкөндүгүнүн себеби тээ тереңде жаткандыгынын, улутубуз өз жеринде, өз башынын тебеленип жатканын сезе албаган тейде

экендигинин (ошол мезгилде чындап эле ошондой болчу) көрүнүшү, бул окуянын баш каарманы Адилет жана анын бунтук иш-аракетинин тегерегиндеги окуялар - XVII кылымда жашаган испан драматургу Лопе де Веганын “Кой булак” драмасындагы баш каарман Лауранын башынан өткөндөрдү эске салат. Чыгарма боюнча, Лаура өзүнүн ички бунтунун себеби жеке өзүнүн эмес, жалпы испан элинин кулдук абалына байланыштуу экендигин коомчулукка түшүндүрүүгө, аларды өзүнө тилектеш кылып алууга жетишет. Рим папасынын Койбулактагы наместниги кекирейген, акмактын акмагы Гусман, өз милдетин аткаргандын ордуна келесоо башына эмне келсе ошонун баарын жасап аңгилик кылып жүрөт. Эгерде, кайсы бир аял анын айтканына көнбөсө, күйөөсүнө элдин көзүнчө: “аялыңа айтып кой, тил алып жүрсүн” десе да, тиги күйөө унчукпайт. Ошентип, күндөрдүн биринде аңгинин көзү Лаура аттуу, Койбулактагы жалгыз өтүкчүнүн кызына түшөт. Бирок Лаура, ага, өзүн шерменде кылууга жол бербей тургандыгын көрсөтөт. Командордун айтканы менен койбулактыктар Лауранын атасына өтүк ултартканы келбей коюшат. Үй-бүлө жан бактырган жалгыз киреше булагынан айрылат. Бирок, Лаура ага басынбай, тескерисинче, жердештерин командорго каршы көтөргөнгө жетишет. Гусман көтөрүлүшчүлөрдүн колуна каза табат. Бул ошол мезгилдеги эзүүчү тапка карата өтө чоң прецедент болот. Лаура көркөм чыгармалардын объектисине айланып, анын элесин кылымдарга сактап калган чыгармалар жаралат. Анын өлбөскө айланган үнү 1917-жылы февралда Москвада, Кышкы сарай алынгандыгынын урматына Кремлде да жаңырган. Мисал келтирген эки окуяда тең, бунтардыктын метафизикалуулугу турат. Эгерде аны Лаура баштабаса, Гусман андай кылууга акысы жок экендигин, ал койбулактыктардын бардыгынын адамдык укуктарын тебелеп, моралдык жактан басынтып жаткандыгын өз аң-сезиминде “таанып”, аны имплициттик абалдан сыртка, көрүнөө абалга алып чыкпаса, жеке өзүнүн көңүлүндө бышып, акылында жетилген чындыгын коомдук реалдуу окуяга айландырбаса, Гусман жана ага окшогондордун койбулактыктарды эзүүсү дагы белгисиз мөөнөткө чейин созула бермек. Койбулактыктардын бийлик төбөлүнүн үстүнөн болгон жениши ар кандай элдер тарабынан трансформацияланып-экспорттоло баштап, ал жогоруда айтылгандай Москвага чейин жетет. Ал эми кыргыз жазуучусу К.Акматов сөз болуп жаткан “Архат” романынын баш жагында: төмөнкү класста окуган Адилет деген окуучунун балалык “бунттары” коомдук жайда эле эмес, үйүндө да колдоо таппагандыгынан улам, бала өзүн бардык жерде “артыкбаш” сезип жүрүп, акыры Тибетке аттангандыгын көрсөтсө, бул окуядан кийин чейрек кылымга жакын убакыттан соң, тактап айтканда, Адилет бой жетип, окульттук терең билим алып, адамдык көп мүмкүнчүлүктөрүн ачып кайра өз өлкөсүнө келгенде, адегенде эле кокустан (а чындыгында дегеле “кокустан эмес”) бир кездеги өзүнө окшогон “бунтчуга” жолугат, ал “бунтчу” айдоочу аркылуу автор, кыргыздардын көпчүлүгү дагы деле “бунтчулуктун” философиясына толук түшүнө электигин, бул багыт боюнча эл алдыга өтө жай жылып жаткандыгын, элдин өзүн-өзү сезбеген мезгили аз-аздан болсо да сезүүгө өтүп жаткандыгын, бирок, кандайдыр бир натыйжага жетиш үчүн андай “сезимдери” ойгонгон күчтөрдүн аз болуп жаткандыгын төмөнкүдөй берген: “Темир менен Мани Ясо экөө Умай эненин ыйык ташын аянтка жеткирип, ал эстеликти уурдап бараткан ажонун балдары экендигин айтып, андан кийин Умай эне жөнүндөгү Чыгыштын кайгылуу уламышын айтып беришкенде аянттагы эл дуу деп катуу козголуп, сан жагынан кыйла көбөйүп, бирок “Умай эненин ташы чет өлкөлүктөргө сатыш үчүн эмес, реставрация кылуу үчүн алынып бараткан болчу” деген бийликтин газеталарга берген билдирүүсүнөн кийин, ошого ишенгендер пайда болуп, тургандардын ыркы кетип, кайрадан демдери сууп, саны азайып, а түгүл элди чакырып барып түнкү империянын кылып жаткан иштерин көрсөтүшсө да көздөрү көрбөй койду. Аянтта кайрадан баягы эле эки жүз, үч жүз киши ураанын булгалап кала берди” [2,462]. Бул имплицитке, же тагыраак айтканда, адамдардын адилеттүүлүккө болгон ички сезимдери көрүнөөгө чыкканга дейре жогору көтөрүлбөй жаткандыгына, жандил боюнча билими жогору Адилет-Мани Ясо мындай баа берет: “Элиңиздин сезими али жетиле элек экен. Кулак сезимге баш иет. Сезим жетилмейинче кулак укпайт, көз көрбөйт. Мен ошол жагын иштейин. Бир аз убакыт бериңиз” (ошондо).

Көркөм тексттеги мына ушундай мазмундагы дискурстар (“конкретное воплощение языка”) чыгарманын бир нече деңгээлдерде окулушун талап кылат. Монтень айткандай (“... у меня свой собственный словарь”) “Архат” романынын да өзүнчө “тили” бар. Бирок чыгармадагы негизги өзгөчөлүк, жазуучу экинчи, үчүнчү жана андан жогорку өлчөмдөгү семантиканы кадыресе эле кыргыз адамы колдонуп жүргөн карапайым сөздөр менен берет. Бирок, даярдыгы жок окурман үчүн баары бир “Архаттагы” көп маанилер көмүскөдө кала берүү ыктымалдуулугу абдан жогору. Ошондуктан, романдын түрдүү деңгээлдердеги метафизикасы жөнүндө сөз кылганда, негизинен чыгарманын мета-макротексттик деңгээлдери көңүлдө кармалаары эсте болууга тийиш. Мисалы, ошол окуяда, Адилеттер Умай Эненин эстелигин ташып бараткан кылмыштуу топтун ишине күбө болушат. Ал топту кыргыз бийлигинин чокусундагы адамдын уулу менен күйөө баласы башкарышат экен. Уурдалып жаткан буюм символикалуу. Ал кыргыз элинин башкы кудайларынын, башкы ыйыктарынын эң маанилүүсү, көрүнүктүүсү Умай Эненин элеси түшүрүлгөн таш. Демек, бул көркөм эпизоддун подтекстинде - кыргыз улутунун бар же жок болуу маселеси, улуттун өткөн тарыхы менен учурдагы жашоосун жана келечегин камтылган системалуу көйгөйлөр жаткандыгын көрсөтөт. Ал эми бул проблеманы жаратып жаткандар кыргыз бийлигинин номур биринчи адамынын көздөй болгон уулу менен күйөө баласы экендиги, көйгөйдүн канчалык оор жана тамыры тереңде жаткан маселе экендигине окурмандардын баарынын эле баамы жете бербешти мүмкүн. Романдын семантикалык көп катмардуулугу, мета-текст маселеси ушерден келип чыгат. Анткени, символдорду пайдаланбай туруп, ушунун баарын сөз менен айтып отура турган болсо, анда, ал көркөм чыгарма болуудан калат эле. Себеби, сөз болгон эпизоддо элдин эл болуу, улут болуу, этнос болуусунун татаал философиясы менен аны талкалап жок кылуунун оной жолу айкалышта берилүүдө. Жана бул эки жол тең узак убакыт бою жүргөн процесстердин натыйжасы экендигин түшүнүү, талкалоо оной эле ишке ашып жаткандыгынын себеби, ушу деңгээлге жеткенге чейин дагы элибиздин узак жол басып келгендигин түшүнүү, ушуга (улуттук башкы баалуулукту шылуундук менен сатууга жол берүүгө) даяр болуп калгандыгын түшүнүү, Умай Эненин эстелигин сатып жиберүүнүн артында ата-бабалардын элди эл кылуу максатында канчалаган кылымдар бою жасаган мээнеттерин менен үмүттөрүн соодалоо, сатуу жаткандыгын түшүнүү “Архаттын” окурманына карата эң минималдуу талап. Ансыз, “Архат” көркөм чыгарма катары өзүн-өзү актабайт, актап албайт. Мынчалык деңгээлде улуттук баалуулуктарды майкандоодо, жогоруда айтылгандай, биринчи адамдык, андан ары улуттук сезимдин жетилбегендиги кыргыз бийлигинин таянган тиреги экендиги романда ачык-айкын көрүнөт. Бийлик бутактарына адамдык ички структурасы жок (уят, принцип, максат, улуттук сезим жана башкалардан турган) адамдар отуруп алышып, элдин адамдык жана улуттук таанып-билүү сезимдеринин жетилбегендигинен улам, ченемсиз мүмкүнчүлүктөрдү өзүнө ыйгарып алышып, көчө жуликтеринин деңгээлиндеги кылмыштарды жасашууда. Бекеринен романдын башкы каарманы Адилет, өзү жетишкен жогорку трансценденталдык мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу менен Индияга адилеттүүлүк орнотпойт. Муну менен автор, кыргыздар өз абалын жеңилдетүүчү жардамды кабыл алууга даяр эместигин, элдин катачылыгы, баар-жоктун баарын акчанын жоктугуна такай бергендигинде экендигин, мунун себеби: элдин жан-дүйнөсү оорулуу, чабал экендигинде, улуттун мындай руханий (жан дил) чабалдыгы, элдин өзүнүн түпкү башатынан айрылып, ар кимди бир ээрчип, улам бир жаңы жолго түшүп, улам анын нугунан адашып, дендароо абалда эки кылымга жакын жүргөн тарыхый жолу менен байланыштырылат. “... – Анда мен айдап жөнөдүм борбор шаарга. Бирок ал жерде чогулган шаардыктар Умай-эне ким экенин билбей, кайра бизди келеке кылабы деп корком. Анткени, биз көп жылдар бою баба тамырынан ажырап калган элбиз” [3, 459]: “... Кыргыз элинин тарыхын кытай булактарынан көп окудум. Азыркы кыргыздар, учурдагы баардык эле элдер сыяктуу, өздөрүнүн байыркы бабаларына окшобой, майдаланып кеткен сыяктуу” [4, 463]. Текстте ушундай ойлор жыш учурайт. Жазуучу элдердин көпчүлүгү, айрыкча өнүккөн элдердин өкүлдөрү материалдык баалуулуктардын, күндөлүк керектөөлөрүн каныктыруунун аркасынан түшүп жүрүп

(кыргыздар да ошондой жолго түшүп калгандыгын), адамды адам кылып кармап туруучу негизги руханий билимден алыстап кеткендигине айрыкча басым жасаган. Албетте, буга, айрымдары алысты көздөгөн кара санатайлык менен атайлап түзүлгөн дүйнөлүк жасалма саясаттын курмандыгы болсо, айрымдары кыргыз бийлигинде отурган жетекчилердин чолок акылдыгы, билимсиздигинен башкаларды белимчидей ээрчигендиги менен түзүлгөн мамлекеттик идеологиялардын терс таасири астында ишке ашкандыгы себеп болгон. Таштан (Адилеттин атасынын иниси, бон диний ишеними боюнча илимий иш жазуу максаты менен Тибетке барган жана өзү менен кошо Кыргызстанда “артыкбаш” болуп калган кичинекей инисин ала кеткен каарман) Кайлас тоосуна саякатка баратып, жолдогу бир үнкүрдө жашаган монахка кездешип, ага диссертациясынын темасына байланыштуу бир нече суроолорду берет. Бирок, алдын-ала эле, бети-башынын баарын үшүк алып жүдөгөн немеден жарытылуу жооп деле чыкпайт го деп болжолдойт: “Бирок бул жерде да Тибеттеги эң негизги өзгөчөлүк! Канчалык итке минип, жакыр жашаса да, кийими жырткыч, курсагы ач болсо да, эли билимдүү, ар бир бойго жеткен улан-кыз лама дининин негизги теориялык илимин камтыган “Калачакра”, “Канжур”, “Танжур” китептерине терең сугарылган... Мына ушулар жөнүндө кара сакалчан монах айтып берип отурса, Таштан үчүн өзүнчө эле таң каларлык жомоктой:

- Мурдагы совет өлкөсүнөн келипсиз. Андай болсо түшүнүктүү. Силер метафизиканы карандай танып чыккан адамдарсыңар. Материалисттерсиңер. Дүйнөнү өзүбүзчө түшүндүрөбүз дедиңер. Бирок силердин Дарвин да, Менделеев да, Эйнштейн да өздөрүнүн илимин биздин байыркы китептерден иликтеп алышканын билбейсиңер” [5, 100-101]. Сүрөткер, Тибеттин учурдагы убактылуу Далай Ламасы өз билимин танып (ламалык илимин) дал ушул светтик өнүгүүнү эпигончулук менен өздөштүрүп, Тибетте ыйык делгендин баарын туристтерге болушунча тебелетип жаткандыгын көрсөтөт. Буга чейин тибеттиктер лама дининин принциптерин катуу карманып келаткан болсо, убактылуу Далай Лама чала моңол саясаты аркылуу өз элин ал жолдон чыгарууга активдүү аракет кыла баштаганын, ал эмес, Ноол планетасынан келгенбиз деп эсептеп, өздөрүн элден окчун кармаган дропалардын балдары, улуу муундун айтканын укпай, күнүмдүк жыргалга, оюн-зоокко берилишип, акырында, ата-бабаларынын түпкү максатынан, өздөрүнүн түпкү планетасына кетүү максатынан кантип баш тарткандыктары кейиштүү көрсөтүлөт.

Каршылык метафизикасы К.Акматовдун “Архат” романынын ички табиятын белгилеп турган өзгөчө касиет. Романды баштан-аяк тепчип өтүп турган кызыл сызык. Ал кыргыз мамлекетинин ошол роман жаралган мезгилдеги философиялык-социалдык жана маданий абалы менен тыгыз байланыштуу. Же тагыраак айтканда, роман, кыргыз республикасынын эгемендүүлүк алгандан берки мамлекеттик идеологиясы – кыргызды кыргыз кылган, эл, мамлекет катары бутуна тургузган жана ушунча кылымдар бою жок кылбай сактап келаткан “түркүктөрүн” кыйратып жаткан билимсиз, нравасыз, принциптерсиз акаевдик саясатка каршы бунттардын чынжырынан куралат. Биз, бул макалабызда ошол бунттардын чынжырын түзгөн бир звеносун талдоого, адабий-философиялык анализ жүргүзүүгө аракет кылып жатабыз.

Романдын борбордук каарманы Адилетти туулгандан баштап эле карама-каршылыктуу тагдыр белгилери коштой баштайт. Ал адегенде абдан бактылуу жылдыздын алдында төрөлгөн баладай сезилет. Анткени, анын төрөлүү мезгили Республиканын башчысынан баштап Бишкек шаар бийлигинин эң төмөнкү чиндеги кызматкерине чейин миллиончу наристе төрөлөөр мезгилди болжолдоп, шаардын төрөтканаларында жаткан аялдардын туур мезгилин өзгөчө аңдып калган учурга туш келет да, ал бакыт, Бишкек шаарынын жаңы конушунда жашаган (алардын жашаган конушу да символикалуу-Ч.Д.) Саламат менен Айзаданын уулу Адилеттин маңдайына туш келет. Бирок, эртеси эле ал бакыт, балээге айланат... Миллиончу болуп туулган бала туулбады болуп, эч жерге катталбай, дайын-дарексиз абалда төрөтканадан чыгарылат. Төрөлгөндө эле адилетсиздикке кабылган ымыркайга, ырымдап Адилет деген ысым берүү менен чектелген ата-эне эч нерсе

кыла албай отуруп калышат. Саламаттын уулун “артыкбаш”, “керексиз” деп атап алышы, анын, дегеле, ошол мезгилдеги кыргыздардын адилетсиздикти туюу сезимдеринин абдан төмөн экендигин көрсөтөт. Саламат баласынын аянычтуу тагдырына бийлик көз-көрүнөө күнөөлүү болуп тургандыгын толук сезбейт, өз баласына карата адаттан тыш адилетсиздик болгондугу тууралуу коңгуроо “кагып” чыкпайт, тескерисинче, баласы күнөөлүүдөн бетер, аны кара жолтой эсептеп, “керексиз”, “артыкбаш” деп атайт. Баланын келечегине кам көрбөй окуяны өз агымына таштап коет. Бирок, Адилеттин бактысына, айылдан келип ага-жеңесине корголоп, алардын үйүндө убактылуу баш калкалап жүргөн Саламаттын иниси Таштан Адилетке кам көрүүнү толук өзүнүн мойнуна алып, сүрөттөрүн бекер тартып берип жүрүп, адегенде аны бала бакчага алдырат (бети ачылып калгандан корккон бийлик Адилеттин туулгандыгын тастыктаган күбөлүктү бербей коюшкан), андан соң мектепке киргизет. Бир мектепке батпаган Адилетти ар жакка жетелеп, таанышы бар мектепке орноштуруп жүрүп эптеп 5-класска чейин жеткирет.

Кыязы, ошентип, Адилетти бир мамлекеттин борбор шаарынын “миллиончусу” болуу тагдырынан адаштырып жиберүүнүн өзүндө Кудайдын балага карата өз планы бар сыяктанат. Анткени, бул утулуш түпкүлүгүндө Адилетке чоң утук алып келет, анын өзү менен өзү болуп эркин калышы, же, ага болгон тагдырдын “соккусун” Адилеттин атасы Саламаттын баласы менен аялынын “талуу жери” катары кармап алышы, Адилеттеги бунтчул сапаттын өнүгүшүн шарттайт, тездетет, мөөнөтүнөн мурда ачыкка чыгарат. Үй-бүлөсү үчүн Адилет адаттан тышкары “жолсуз”, “ашыкча”, “артыкбаш” жандай туюлса, мектептегилерге болсо, ал башка бир канча себептерден улам жакпайт. Биринчиден, анда: башкаларга туюлаардык деңгээлдеги сырдуу сапаттардын бардыгы: ит-куш менен дос болуп, алардын “тилин” билгендиги, ал эми адамдарга болсо көп коошпогондугу. Акыры эч кимге билгизбей туруп горОНОго кат жолдоп жибергендиги, аны биротоло “элден чыгарат”. Ал жогорудагы өзүнүн катында социалдык эле эмес саясий көйгөйдү ачык жазган. Эмне үчүн анын мындай демилгеси эч кимден колдоо таппайт. Директор-завучтарга жакпагандыгы түшүнүктүү. Алар жогору жакка жаман көрүнбөй, отурган ордуларында тынч иштегилери келишет. Эмне үчүн карапайым мугалимдер менен окуучуларга да жакпайт? Адилеттин катында чындык, болгондо да кыргыз улутунун өз мамлекетинде дискриминацияланып жатканы жазылганда... Муну менен жазуучу К.Акматов улуттун көпчүлүгү өзүнүн укуктук жана моралдык жактан чектелип жаткандыгын түшүнбөгөндүгүн көрсөткөн, жаш бала Адилеттин адилетсиздикти тааный билгендигин баалай албагандыктан, анын айланасына адамдардын баш кошо албагандыгын, карапайым элдин ичинде тилектештик (солидарность) пайда болууга чейин өсүп жетпегендигин, тактап айтканда, ички туюм, сыртка чыгып коомдук окуяга, кубулушка айлана албагандыгын ачык текст менен берген. Кийин Адилет бой жетип келгенде алардын саны 200-300 адамдын тегерегине гана жеткендигин (мурда бир да адам болгон эмес) символикалуу жазгандыгын жогоруда келтирдик. Азыркы мезгилде имплициттик абалды сыртка чыгарууда интернеттеги соцтармактар аябай чоң роль ойноп жаткандыгына күбө болуудабыз. Бирок, улутубуздун өзүн-өзү таануусу дагы деле өтө төмөнкү абалда экендиги бүгүнкү күндүн реалдуулугу, муну тааныбай, моюнга албай коюуга мүмкүн эмес. Ал эми жазуучу К.Акматовдун биз сөз кылып жаткан “Архат” аттуу, кыргыз улутунун метафизикасы жөнүндөгү абдан мыкты чыгармасы окулбай, китеп текчелеринде чаң басып жаткандыгы, биздин улуттун көрө элек шору, тарта турган азаптары, төгүлө турган көз жаштары менен каны дагы алдыда экендигинин кайгылуу кабарчысы катары таануудан башка жолубуз жок деген суук сөздү айтууга аргасыз экендигибиз кандай гана өкүнүчтүү. ...

Колдонулган адабияттар:

1. Быкасова Л.В. Философская проблема бунта АЛЬБЕРА КАМЮ // Молодежный научный форум: Общественные и экономические науки: электр. сб. ст. по мат.

2. Акматов К. Чыг.7 томдук жыйн. “Архат”
3. Акматов К. Чыг.7 томдук жыйн. “Архат”
4. Акматов К. Чыг.7 томдук жыйн. “Архат”
5. Акматов К. Чыг.7 томдук жыйн. “Архат”
6. Айтматов Ч. Акматов К. Чыг. 7 томд.жыйн. 6-т.
7. Асаналиев К. Акматов К. Чыг. 7 томд.жыйн. 6-т.
8. Байбосунов К. Миларепанын Ала-Тоого келиши

УДК: 81

ШАКИРОВА МАВЛЮДА РЫСБАЕВНА

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын доценти, ф.и.к.

E-mail: mavluda_7575@mail.ru

ЖАЛИЛОВА НУРЖАНА КАДЫРОВНА

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
Кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын окутуучусу

E-mail: nurrose@mail.ru

К.К.ЮДАХИНДИН «КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ» БЕРИЛГЕН АЙРЫМ СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ТЕРМИНДЕРДЕГИ ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖЫЛЫШТАР

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ НЕКОТОРЫХ В СОЦИАЛЬНО- ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В «КЫРГЫЗСКО-РУССКОМ СЛОВАРЕ»

К.К.ЮДАХИНА

LINGUISTIC TRANSFORMATION OF SOME IN SOCIO-POLITICAL TERMS IN THE "KYRGYZ-RUSSIAN DICTIONARY" К.К. YUDAKHIN

АННОТАЦИЯ: Макалада К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” берилген социалдык-саясий терминдер изилденди жана лингвистикалык жылыштар талдоого алынды.

Жыйынтыгында, социалдык-саясий терминдердин бир тобу азыркы кезде башка мааниде же сөздүктө архаизм катары каралса, кайрадан активдешип, тескерисинче, сөздүктө активдүү лексиканын катарында болсо, кийин унутулуп, историзмге өтүп, ал эми саясий абалга байланыштуу айрым терминдер бүгүнкү күндө да активдүү колдонулуп жаткандыгы байкалды.

Ачкыч сөздөр: агитация, агрессия, ассоциация, автономия, гудок, губернатор, демонстрация, демократия, компания, кандидат, кандидатура, парламент, партия, территория.

АННОТАЦИЯ: В статье исследуются социально-политические термины, приведенные в «Кыргызско-русском словаре» К.К.Юдахина, и анализируются лингвистические разработки.

В результате ряд социально-политических терминов теперь считаются архаичными в другом смысле или в словаре, повторно активированы, а затем в словаре как активный

лексикон, затем забываются и передаются в историзм, а некоторые термины, связанные с политической ситуацией. до сих пор активно используются.

Ключевые слова: агитация, агрессия, ассоциация, автономия, гудок, губернатор, демонстрация, демократия, компания, кандидат, кандидатура, парламент, партия, территория.

ANNOTATION: The article examines the socio-political terms given in the "Kyrgyz-Russian dictionary" by K.K. Yudakhin, and analyzes linguistic developments.

As a result, a number of socio-political terms are now considered archaic in another sense or in the dictionary, reactivated, and then in the dictionary as an active lexicon, then forgotten and transferred to historicism, and some terms related to the political situation. are still actively used.

Key words: agitation, aggression, association, autonomy, beep, governor, demonstration, democracy, company, candidate, candidacy, parliament, party, territory.

Тилдин лексикалык составындагы катмарларынын өзгөчө бир түрү катары терминдердин спецификалык бөтөнчөлүктөрү бар. Кыргыз тили илиминде өндүрүштүн, илимдин, техниканын, искусствонун, коомдук турмуштун мамилелерине тиешелүү нерселердин, көрүнүштөрдүн ж.б. такталган аталышын билдирген, бир мааниде колдонулуп, жалпы элдик мүнөзгө ээ болбогон сөздөр, кээде туруктуу сөз айкаштары да болгон терминдер боюнча изилдөөлөр бир топ [1.]

Кыргыздар өзүнүн көп кылымдык тарыхында көптөгөн элдер жана уруулар менен ар кандай турмуштук ситуацияларда мамиле кылган. Кыргыз тили кошуна жана алыскы элдердин тилинен өзүнө көптөгөн ар түрдүү термин-сөздөрдү сиңирген, кабыл алган. Ошондуктан кыргыздын адабий тилинин составында тектеш жана башка системадагы тилдерди алып жүргөндөр менен ар кандай мүнөздөгү тилдик өз ара таасирлердин негизинде жалпы элдик кыргыз тилинде монгол, иран, араб жана башка тилдерден кабыл алынган сөздөр өзүнчө бир орунду ээлеп турат. Алардын көпчүлүгү бүгүн да кыргыз адабий тилинин лексикасында жашап жатат [2. 4-б.]. Ал эми бүгүнкү күндө эл арасында кеңири колдонулуп жаткан сөздөрдүн көпчүлүгү орус тилинен (орус тили аркылуу) келип киргендиги жалпыга маалым. Алардын арасында орус тили же орус тили аркылуу кабыл алынган социалдык-саясий терминдердин К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» чагылдырылышы сөздүктүн 1940-жылы жарыкка чыккан биринчи басылышында эмес, 1965-жылы чыккан экинчи басылышында бир топ мол экендиги белгилүү. Бул топко автор *дип.* (дипломатический термин), *канц.* (канцелярское выражение), *офиц.* (официальный термин), *полит.* (политический термин), *юр.* (юридический термин) деп белги койгондору чогултулду [3. 3-б.]. Элдин турмуш-тиричилигинин социалдык-саясий тармагына шарттуу түрдө мына ушуларды тиешелүү деп эсептейбиз.

Кыргызча-орусча сөздүк жаралган доордогу кыргыз элинин социалдык-саясий турмушу көчмөндүктөн туташ отурукташууга өтүп, колхоздоштурулуп, ири айыл-чарбаларына биригүү, илимдин жана маданияттын, билим берүүнүн өнүгүү жолуна түшкөн мезгилдери болчу. Өлкөнүн саясий курулушу он беш союздук республикалардын бирдиктүүлүгү менен бир гана партиянын жетекчилиги астында коммунизмди курууга карай бет алган доорлору эле. Мезгил келип, мына ушул уюшуулар Улуу Ата Мекендик согуштун учурунда биригүү, душманга чогуу каршы туруу менен бекемделгенин тарых барактарынан байкайбыз. Мына ушундай шарттарда элдин социалдык-саясий турмушу коммунисттик партиянын, советтик түзүлүштүн айланасында болгон. Ошентип, ошол

шарттарга жараша жаңы-жаңы сөздөр менен кыргыз тили толукталып, алар К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктөн орун алган. Сөздүктөгү социалдык-саясий терминдердин негизгилери катары төмөндөгүлөрдү мисалга келтиребиз: *агитация, агитпункт, агрессия, агрессор, ассоциация, автономия, ассамблея, гуманизм, гудок, губерния, губернатор, группа, герб, гимн, диверсия, демонстрация, демонстрант, демократ, демократия, демобилизация, демагогия, демагог, дипломат, догма, диверсант, деспотизм, деспот, компания, кандидат, кандидатура, каникул, капитализм, капитал, капитан, капитуляция, парламент, партком, партбилет, партия, парторг, территория, террор* жана башкалар [3.].

Сөздүктө *агитатор, агитатордук, агитатордук милдет - обязанность агитатора, агитация, агитациялык - агитационный агитпункт, агрессия, агрессор, агрессивдик, агрессивдүү - агрессивный, автономия, автономиялуу - автономный, автономиялуу республика, автономная республика* деген сөздөр киргизилген [3. 20-б.]. Бул сөздөрдү *агитация, агрессия, автономия* деген уңгулар түзүп турат.

Агитация (лат. *agitatio* – кыймылга келтирүү) сөзүнүн маанисин ала турган болсок, кеңири эл массасынын же бир социалдык топтун саясий жигердүүлүгүн көтөрүү жана саясий аң-сезимди жогорулатуу үчүн оозеки, басма ж.б. массалык маалымат каражаттарын колдонуу менен идеяларды, программаларды таратуу ишмердиги. Өзгөчө шайлоо компаниялары мезгилинде талапкерлер жана саясий уюмдар тарабынан кеңири колдонулат [4. 6-б.]. Көрүнүп тургандай, бул сөздүн мааниси бүгүнкү күндө да ушул эле маанисинде сакталып турат. *Агрессия* (лат. *agressio* – кол салуу) мамлекеттер аралык мамиледе мыйзамды бузуп күч колдонуу. Айрым маалымат булактарында бул түшүнүк баскынчылык деп да айтылып, эл аралык укук боюнча, БУУнун уставына каршы келүү, куралдуу күч колдонуу менен жасалган бардык укук бузуулар деп да айтылып жүрөт [4. 6-б.]. Демек, бул сөздүн мааниси да сакталып турат. Ал эми *автономия* (гр. *avtonomia* – көз каранды эместик) сөзү конституцияда бекитилген мамлекеттин кайсы бир бөлүгүнүн өз алдынча башкаруу боюнча укугу. Иш жүзүндө үрп-адаты жана экономикалык турмушунун өзгөчөлүктөрү айырмаланган элдердин топтолушуп жашаган аймактарында түзүлөт [4. 5-б.]. Кыргызча-орусча сөздүктө автор бул сөздөрдүн кайсы тилден келип киргендигин жазган эмес, ал эми Х.К.Карасаевдин “Өздөштүрүлгөн сөздөр” сөздүгүндө *агитация* (ор.<лат.) - үгүт, насыят, *агрессия* (ор.<лат.) – бир мамлекет экинчи бир мамлекеттин жерин басып алуу, көз карандысыздыгын жок кылуу же чектөө, элин күчтөп баш ийдирүү максатында ага кол салышы [5. 16-б.], *автономия* (ор.<гр.) ички закон чыгаруу жана башкаруу иштерин өз алдынча чечүү укугу [4. 15-б.], деп берилип, жогорудагы сөздөрдүн орус тили аркылуу латын жана грек тилинен келип киргендигин көрсөтүлгөн.

Сөздүктүн 75-бетинде *ассоциация* [3. 75-б.] деген термин катталган. Психологияда коомдук бирикме, эки элестөөнүн байланышы, бир элес сезимде экинчисин “чакырып” пайда кылат. Химияда бирдей же жаратылышы боюнча жакын молекулалар эритмелерде салыштырмалуу туруксуз топтор – *ассоциаттар* (димерлер, тримерлер ж.б.) пайда кылат. Аларда молекулалар суутектик байланыш, ван-дер-ваальс, диполь-диполдук ж. б. күчтөр менен байланышкан ассоциациялык эритмелер физикалык-химиялык касиеттерине таасир этет. Мисалы, суутектик байланыштын натыйжасында молекулалар өзүнөн өзү ассоциацияланышынын негизинде суюк суудагы муз сыныктарынын структурасы сакталып калышы менен шартталат, бул суюк суунун бир катар аномалдуу касиеттерине себеп болот. Электролиттер эритмесиндеги иондор ассоциациялык иондук жуптар, тримерлер пайда

болушу алардын заряддарынын электростатикалык өз ара аракеттенүүсү жана сольватташуусу менен шартталат. Иондук жуптар тийишкен жана сольват менен бөлүнгөн болушат. Иондор ассоциациялык процесстери массанын таасир этүү законуна жана термодинамикалык катыштарга баш иет. Иондор ассоциациясы алардын зарядына, радиусуна, электрондук катмарлары түзүлүшүнө жана ошондой эле эриткичтин диэлектрик өткөргүчтүгүнө, анын молекулаларынын электрон донор жана электрон акцептор касиеттерине көз каранды [6.] Демек, *ассоциация* термининин психологиялык маанисинде да, химиялык маанисинде да активдүү колдонулуп жатканын байкоого болот.

Андан тышкары сөздүктөн *гуманизм, гумандуу - гуманный, гумандуулук - гуманность, гуманитардык - гуманитарный, губернатор, губернич, гудок, гудок ур - дать гудок, группа, группалык - групповой, группалык түрдө - группами, согуштук группировка - военная группировка* [3. 78-б.], *герб, гимн* [3. 117-б.], *демобилизация, демобилизацияла - демобилизовать, демобилизациялан - демобилизоваться, демобилизациялангандар - демобилизованные, демобилизацияла, демократ, жемократия, партиянын ички демократиясы - внутрипартийная демократия, демократиялык-демократический, демократиялык республика - демократическая республика, демократиялык централизм - демократический централизм, демонстрант, демонстрация, демонстрацияла - демонстрировать, демонстрациялан - демонстрироваться, демобилизация, демобилизацияла - демобилизовать, демобилизациялан - демобилизоваться* [3. 192-б.], *диверсия, диверсант, диверсиялык-диверсионный* [3. 194-б.] деген терминдерди кезиктирүүгө болот.

К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктөгү жогорудагыдай социалдык-саясий терминдердин бир тобу азыркы кезде башка мааниде же сөздүктө эскирген сөздөр катары каралса, кайрадан активдешип, тескерисинче, сөздүктө активдүү лексиканын катарында болсо, кийин унутулуп же өтө эле аз колдонулуп бараткан терминдерден болуп саналат.

Мисалы, *гудок, губерния, диверсия, демонстрант, партком, парторг* [3.] сыяктуу сөздөр азыр кыргыз тилинде колдонулбай эскирип кеткен. Булардын ичинен *гудок* деген сөз XX кылымдын 50-жылдарына чейин завод, фабрикаларда жумушчуларды иштин башталышында жумушка чакырып жана жумуш убактысынын бүтүшүн билдирип берилип турган атайын труба кыйкырыгы болгон. Азыр андай трубадан кыйкыртып ишке чакыруунун жок болгонуна жарым кылымдан ашып калды, ошентип ишке чакыруу да, ошол гудоктун өзү да жок, унутулуп калган. Бул сөз (*гудок*) ошол доордон кабар берип, историзм болуп эсептелет. Бирок, азыркы учурларда телефон чалууларда *гудок кетти, үч-төрт гудоктон кийин үзүлүп калды*, андан сырткары *микротолкундуу мештин (дуковка), кир жуучу машиналардын гудогу* деген сыяктуу сөздөр кайрадан колдонулуп жатат. Ал эми *губерния* деген сөз болсо, аймактык өзүнчө биримдикти билдирип, падышалык Россияда колдонулган. Азыр Россияда аймактык биримдик мындай сөз менен айтылбайт, *область* же *облус* деп айтылат. Анан да азыр Россия Федерациясы менен Кыргыз Республикасы башка-башка мамлекеттер болуп, башка өлкөнүн саясий административдик бөлүктөрүнүн аттарын билдирген сөздөрдүн кыргыз тилинде колдонулушунун эч бир зарылдыгы жок. Ошентип, *губерния* сөзү да историзмге айланды. А бирок, *губернатор* сөзү ошол губернияларды башкарган кызмат орун болуп эсептелинип, азыркы учурда область, аймак башкаруучусу КРдин Өкмөтүнүн ыйгарым укуктуу өкүлү – *губернатор* же *аким* деп кенен колдонулуп жаткандыгы маалым. Кыргыз тилинде азыр *территория* деген сөздүн ордуна *аймак, регион*

деп колдонуу жанданып, көпчүлүк учурда синоним катары үчөө тең жарыш колдонулган учурлар да кездешет. Бирок *территория* дегенинин кыргыз тилинде активдүүлүгү жоголуп бараткандай. Мисалы: “2020-жыл – Территорияны өнүктүрүү, өлкөнү санариптештирүү жана балдарды колдоо жылы” эмес, “2020-жыл – Аймактарды өнүктүрүү, өлкөнү санариптештирүү жана балдарды колдоо жылы” – деп белгиленди деп айтылып да, жазылып да келүүдө.

Ал эми *коммунизм, комсомол, партком, партбилет, партактив, парторг, партбюро* [3.] деген өндүү терминдер ошол системанын жоголгонуна байланыштуу тилдин лексикалык корунда хронизмдик мааниде колдонулуп, же эскирген сөздөрдүн катарына өттү деп эсептесек болот. Мындай сөздөр К.К.Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктүн экинчи басылышы жарыкка чыккан мезгилдерде кыргыз тилиндеги өтө активдүү сөздөрдүн катарында болгон. Азыркы кезде дагы эле коммунисттик партия бар болгону менен анын ишмердүүлүгү таптакыр жалпы элге белгисиз, ошондуктан *коммунизм, коммунист, комсомол* деген сыяктуу жана ушуларга тиешелүү *бюро, партиянын райондук комитети, областтык комитети, парторг, партиялык ячейка, биринчи секретарь, экинчи секретарь, үчүнчү секретарь* дегендей терминдердин дээрлик көпчүлүгү колдонулбай калды. Булар кыргыз элинин ошол компартия башкарган мезгилдерин, ошол доорду чагылдырган тарыхый сөздөрдүн катарына өттү. Ошол эле учурда өлкөбүздөгү саясий жагдайлардан улам *партия, кандидатура, парламент* деген сөздөрдүн арбын колдонулуп жаткандыгы баарыбызга маалым. Ошол эле *коммунисттердин партиясы, партиялык взнос, партиялык билет* сыяктуу сөздөр бир учурда тарыхый сөздөргө айлануу абалында болсо, өлкөдөгү саясий абалга байланыштуу азыр активдүү колдонулуп жатат.

Кыргыз Республикасында партиялардын саны көп болуп, айрыкча, мамлекетти башкаруу партиялык системага өтүп, партиялардын саны арбыгандан арбып бара жаткандыгына карабастан, аларда илгери Кыргызстан Компартиясына тиешелүү болгон *бюро, партиянын райондук комитети, областтык комитети, парторг, партиялык ячейка, биринчи секретарь, экинчи секретарь, үчүнчү секретарь* ж. б. деген башкаруудагы атрибуттар жокко эсе, басма сөз беттеринен да, радиодон да, телекөрсөтүүлөрдөн да андайларды жолуктурбай жаткандыгыбыз белгилүү. Мына ошондон улам жогорудагы «*партиялык*» терминдердин да эскирип бараткандыгын, барып-барып алар архаизмдердин катарына, анан историзмдерге өтүп кетүүсү мүмкүн экендигин белгилейбиз.

Ал эми кыргызча-орусча сөздүктө автор социалдык-саясий терминдердин дээрлик бардыгынын кайсы тилден кабыл алынгандыгын көрсөткөн эмес. Биздин оюбузча, орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден кабыл алынган терминдер кыргыз тилинде жаңы түшүнүктөрдү берүү үчүн даяр терминдер катары орус тилинде айтылгандай жана жазылгандай кеңири колдонулгандыгында жана кыргыз тилинин лексикасы бардыгынан мурун кабыл алуунун эсебинен байыган деп эсептейбиз. Анткени, социалдык-саясий терминдерден *агитпункт, агитатор, агрессор* орус тилинен, *агитация, агрессия, ассоциация, гуманизм, демонстрация, кандидат* орус-латын, *автономия, гимн, демократия* орус-грек, *ассамблея, дипломат, капитан, партия* орус-француз, *капитал* орус-француз-англис, *герб* орус-поляк [5.] тилдеринен кабыл алынгандыгы К.К.Карасаевдин өздөштүрүлгөн сөздүгүндө берилип, түшүндүрмөлөрү жазылгандыган билсек болот.

Жыйынтыктап айтканда, К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” берилген социалдык-саясий терминдердин бир тобу азыркы кезде башка мааниде же сөздүктө архаизм катары каралса, кайрадан активдешип, тескерисинче, сөздүктө активдүү

лексиканын катарында болсо, кийин унутулуп, историзмге өтүп, ал эми саясий абалга байланыштуу айрым терминдер бүгүнкү күндө да активдүү колдонулуп жаткандыгы байкалды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Шакирова М. Терминдер, алардын кыргыз тил илиминде изилдениши/макала. Түркия, 2016.
2. Жумагулов Ч. Кыргыз терминологиясынын жаралуу жана калыптануу тарыхынан. – Бишкек, 2014. – 64 б.
3. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М.: Советская Энциклопедия, 1965. – 976 б.
4. Саясат таануу: Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы ред. Ү. Асанов; Ред. кеңеш Б. Солтонбеков (төрага) ж.б. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 350 б.
5. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф,: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1986. – 424 б.
6. <https://ky.wikipedia.org>

УДК 82

ШЕРИПБАЕВ АМАНГЕЛДИ РАХМАНБЕРДИЕВИЧ

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
Кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын ага окутуучусу

E-mail: sheripbaev63@mail.ru

ЖАЛИЛОВА НУРЖАНА КАДЫРОВНА

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
Кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын окутуучусу

E-mail: nurirose@mail.ru

К. ТЫНЫСТАНОВДУН КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТЫНЫН ТЕЛЧИГҮҮСҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ

ВКЛАД К. ТЫНЫСТАНОВА В ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ ЛИТЕРАТУРУ КЫРГЫЗСКОЙ ОБЛАСТИ

K. TYNYSTANOV'S CONTRIBUTION TO THE PROFESSIONAL LITERATURE OF THE KYRGYZ REGION

АННОТАЦИЯ: Макалада кыргыз профессионалдык адабиятынын баштоочуларынын бири, атактуу аалым, биринчи кызыл профессор К. Тыныстановдун акын, жазуучу жана драматург катары чыгармаларына адабий кыскача талдоо менен кыргыз адабиятынын телчигүүсүнө кошкон салымын замандаштарынын, изилдөөчүлөрдүн ой пикирлеринен мисал келтирип далилдөөгө аракет жасалды. Тунгуч котормочу, жалпы эле кыргыз маданиятына, искусствосуна кошкон салымдары да талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: көркөм ой жүгүртүү, кыргыз профессионалдуу адабияты, фольклор, поэзия, көркөм чеберчилик, лирикалык каарман, элдик поэзия, поэма.

АННОТАЦИЯ: В статье рассматривается вклад одного из пионеров киргизской профессиональной литературы, известного ученого, первого красного профессора К.Тыныстанова как поэта, писателя и драматурга, с кратким литературным анализом произведений современников и исследователей. Также были проанализирован вклад первого переводчика, и в киргизскую культуру и искусство в целом.

Ключевые слова: лирические персонажи, выразительное мышление, лирика, содержание и форма, поэзия, художественное мастерство, профессиональная киргизская литература, поэма.

ANNOTATION: The article considers the contribution one of the pioneers of Kyrgyz professional literature, a well-known scholar, the first red professor K.Tynystanova as a poet, writer and playwright, with a brief literary analysis of the contribution of Kyrgyz literature in television and radio broadcasting, contemporaries and researchers. There were also analyzed as a first translator, the first manasoved and his contribution to the Kyrgyz culture and art as a whole.

Key words: lyrical characters, expressive thought, lyrics, content and form, poetry, artistry, kyrgyz professional literature, poem.

К. Тыныстанов кыска, бирок өрнөктүү өмүр сүрүп, кыргыздын агартуу тармагына, кыргыз тил илимине, кыргыз журналистикасына бир топ башталмаларды (туундуларды) калтырды, ошону менен бирге кыргыз жазма профессионал адабиятынын поэзия, проза, драматургия жанрынын жана кыргыз көркөм котормо өнөрүнүн да алгачкы баштоочусу катары таанылды.

Акындын замандаштарынын, изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда, болочок акын Ташкендеги агартуу институтунда окуп жүрүп, өз устаты казак акыны Магжан Жумабаевден адабият боюнча сабак алуу менен акындык өнөрдүн сырларын да өздөштүргөн жана акын лирикалык чыгармаларында, ошол кездеги орус, айрыкча, казак поэзиясынан катуу таасирленгенин эскеришкен. К.Тыныстановдун алгачкы жана акыркы ыр жыйнагы 1925-жылы Москвадан араб алфавитинде он эки ыры казак, он сегиз ыры кыргыз тилинде, “Мариям менен көл боюнда” аңгемеси, “Жаңыл Мырза” поэмасы, бир тамсилдин котормосу кошулуп “Касым ырлар жыйнагы” деген аталышта чыккан.

Жыйнактагы ырларынан өз мезгилиндеги калемдештерине мүнөздүү куру чакырык, саясатты биринчи орунга чыгарып жазуу сыяктуу буйрук аткаруучулук же элдик оозеки чыгармачылыктын таасиринде калуу сыяктуу алешемдиктерди байкоо кыйын жана чыгармачылыкта акын өз жолун, өз стилин табууга болгон аракетин таасын байкалат, натыйжада кыргыз профессионалдуу адабиятында К.Тыныстановдун өз орду, акындыктын чыйыры пайда болду.

Касымдын кыргыз поэзиясында из калтырган ырларынын катарына “Таң”, “Булбулга”, “Ысык-Көлгө”, “Эрксиз ажырашканга”, “Кыш”, “Ала-Тоо”, “Жаз”, “Жайлоо” сыяктуу түрдүү темадагы ырларын кошууга болот.

Акындын атактуу “Ала-Тоо” аттуу ырында өткөн кылымдын 20-30-жылдарындагы билим алууну көксөп ата-энесинен, туулган жеринен алыска аттанып кеткен лирикалык каармандын ой тилеги, максаты, эл-жерине, айрыкча, энесине болгон сагынычы, кусалыгы өзгөчө эргүү менен жазылган ырга кошулган, бул акындын өзүнүн башынан өткөн биографиялык мүнөздөгү сагыныч-кусалыктар экендигинде шек жок.

Айлар, жылдар өттү деп,
Кабарсыз болуп кетти –деп,
Катпаган балтыр баламды
Кимиси мерт этти деп.
Булуттан жоолук оронуп,
Ак чачың музга боёлуп,
Көз жашың менен сай-сайды,
Жуугандырсың, Ала-Тоо! [1. 25-26-бб.]

Акын ошол сагыныч-кусалыктарын Ала-Тоо менен өз энесин бир катарга коюп, **“Булуттан жоолук оронуп, ак чачың музга боёлуп, көз жашың менен сай-сайды, жуугандырсың, Ала-Тоо”** деп жоолукту булут, ак чачты кыроо муз, көлдөгөн көз жашын сай-сайдагы аккан суу менен метафоралаган поэтикасы күчтүү ыр түрмөктөрүнө сиңирип, бир тараптан өз учурун элестетсе, бир тараптан өткөн доордогу кайгы-касыретти образдуу бере алган.

Акындын лирикаларынын басымдуу көпчүлүгүндө мазмун менен форманын дал келүүсү, ыр куруу техникасын мыкты өздөштүргөндүгү, көркөм ой жүгүртүүсүнүн масштабдуулугу, идеялык-эстетикалык табити, кыргыз тилинин улуттук колоритин элестүү берген тил каражаттарды пайдалануу жагынан майнаптуу көркөм табылгаларга жетише алган. Бул ыр жыйнагы тууралуу белгилүү адабиятчы, академик А. Эркебаев: “... бул жыйнак ошол мезгилдин чен-өлчөмү менен алганда көлөмү жагынан кыйла эле чоң, тематикасы жана формалык-жанрдык белгилери ар кыл, көркөм туюнтуу каражаттары боюнча да бөтөнчөлүктөрү бар,” [2.197-б.] - экендигин белгилеген. Албетте, акындын жазган ырларынын баарынын эле көркөмдүүлүк деңгээли жогору, эстетикалык жактан таасирдүүлүгү өзгөчө эмес, бирок ошол 20-жылдардагы эми гана телчигип келе жаткан кыргыз поэзиясынын деңгээлинен алганда дурус поэтикалык чыгармаларды жараткандыгында талаш жок.

Филология илимдеринин доктору, академик А.Акматалиев акындын жалпы поэзиясын талдоо менен, К.Тыныстановду “табияттын жана махабаттын лириги” деп атап, пейзаждык лирикаларын жогору баалаган. “Акындын ички дүйнөсүнүн тазалыгы, романтикасы, кыял-үмүтү ашып-ташып, табияттын ажайып, керемет кооздугу менен жуурулушуп кетет. Акын үчүн *адам* жана *табият* бөлүнгүс. Адам рухунун чексиздиги, бийиктиги, улуулугу, асылдыгы жаратылыш ааламы менен тыгыз карым-катнашта, анын бир бөлүкчөсү болгондугунда эмеспи!” [3. 47-б.]

Ошентип, К.Тыныстанов советтик доордогу профессионалдуулукка багыт алган кыргыз адабиятындагы эң алгачкы ыр жыйнактын автору болуу менен эле чектелбей, баштооч поэзиясы менен ыр жандуу кыргыз журтчулугуна, болочок калемгерлерге көрөңгөлүү акын-устат катары да өзүн тааныта алган.

Жогоруда, алгачкы жыйнагында, “Жаңыл Мырза” поэмасы да жарыяланганы тууралуу айтканбыз. Бул поэманы жазууда К.Тыныстанов элдик поэманын сюжетин пайдалануу менен жазма профессионалдык адабияттын мыкты үлгүсүндөгү эпикалык чыгармасын жаратууга аракет кылган жана анын өтөсүнөн чыккан. Поэмага азыноолак талдоо жүргүзөрдөн мурун, акындын устаты ошол мезгилдеги ары билимдүү, ары ашкере таланттуу Ташкенде Казак-кыргыз агартуу институтунда адабияттан дарс окуган Магжан Жумабаевден сабак алганын, таасирленгенин замандаштары да, изилдөөчүлөр да белгилеп

жүргөнүн белгилеп койгонубуз абзел. Демек, К.Тыныстановдун бул поэманы жазышында казак сүрөткери М.Жумабаевдин таасири чоң де эсептейбиз.

Белгилүү адабиятчы, академик Абдыганы Эркебаев «Жаңыл Мырза» поэмасы тууралуу: «К.Тыныстанов фольклордук материалга чыгармачыл мамиле жасап, дастандын сюжетин майда-баратына чейин кайталабайт, башкы каармандын образын таасын жана терең ачып көрсөтүүчү негизги сызыкты гана сактап, ошол эле мезгилде ага өзү толуктоолорду киргизет» [1. 180-б.] - деген калыс пикири К. Тыныстановдун кыргыз профессионалдык-жазма поэзиясынын баштоочусу, ошону менен бирге А.Осмонов, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков сыяктуу акындарыбыздын өсүп чыгышына “кыртыш” болгонун да тастыктайт.

Чынын айтканда, К.Тыныстанов “поэма” деген жанрдык аныктама менен кыргыз адабиятынын тарыхындагы алгачкы эпикалык чыгарманы 1924-жылы жазганын эске алсак, бул мезгилде кыргыз профессионал жазма адабиятынын салттары али калыптанмак турсун, али түптөлө элек, колуна калем алган акын-жазуучуларыбыз али дүйнөлүк адабиятты мындай коюп, орус жана боордош элдерибиздин адабиятын али андап тааный элек мезгилинде, мындай поэманы жазуу жетиштүү идиреги бар, көркөм аналитикалык ой жүгүртүү жөндөмүнө ээ, аздыр-көптүр көркөм сөз искусствосу менен тааныштыгы, тажрыйбасы бар калемгердин гана колунан келмек.

Бул поэманы жазууда К.Тыныстанов элдик поэманын үлгүсүн чыгармачылык менен пайдаланып, кыргыз профессионалдуу адабияттын мыкты эстетикалык деңгээли бийик эпикалык чыгармасын жарата алган.

“Какшаал тоонун кырааны, кыздан чыккан чынары” баатыр кыз Жаңылдын баяны кыска элдин кыйырына, узун элдин учуна кеңири белгилүү эле, ошондуктан автор поэманын көркөмдүк өзгөчөлүгү, чеберчилигин арттырууда талыкпаган эмгек, чоң акындык эргүү менен аракеттенген. Поэма адегенде эле сакалынан жаш тамызган мундуу карыянын мунканган комуз күүсүнүн коштоосунда баяндалат.

Болуптур бир сонун күн бизден мурун,

Чынында эң сонун күн билем ал күн.

Күү тартып, күңгүрөнүп айтса кары,

Эрксизден ууландырат эр жүрөгүн.

Комуздун үч кулагын толгоп салып,

Тозоктун уулуу, зардуу күүсүн чалып,

Үн менен ый аралаш солкулдаса,

Энтигип, өткөн күнүн эсине алып.

Беш бармак, жыгач тырмак улам урса,

Жаш бийлеп аксакалдан жерге тамса,

Жаш жүрөк аны көргөн ууланбайбы,

Не кырдуу эзилгисиз таш болсо да.

Бирок да ал күн кай күн билди бекен?

Билишсе урматташып жүрдү бекен? [1. 56-бет.]

Бул саптардан акындын элдик оозеки чыгармачылык менен жазма адабияттын салттарын жуурулуштуруп, өзүнүн акындык “жаңы” стили менен, жаңычыл жөрөлгөлөргө аракеттенгенин зирек окурман даана байкайт.

Өткөн доордогу Жаңыл кыздын драмалуу тагдыры менен кошо кыргыз элинин да оош-кыйыш трагедиялуу басып өткөн жашоо образынын да башка нукка баратканын акын:

“Тек гана мен жолоочу куш качырган, ыр ырдап, көктү карап көңүлүн баскан,” - деген аянычтуу саптар менен поэманын киришүүсүн аяктайт. Албетте, биринчиден, бул саптар аркылуу автор өтө аянычтуу бир тагдырды баяндоону табышмактатып, алдыга таштап жатса, экинчиден, буга чейин “Жаңыл Мырза” дастаны комуздун коштоосуз эле айтылып келгенин эске алсак, окуянын муңдуу комуз үнүнүн коштоосунда баяндалышын да акындык табылга катары баалоого тийишпиз жана бул жаңылык кыргыз адабиятында натыйжалуу тажрыйба катары пайдаланылды деген ойду айтууга негиз болот деген ойдобуз.

Оюбузду бекемдөө үчүн төмөнкү фактыга көңүл буралы. К.Тыныстановго таасирдүү оппонент, атактуу акын А.Токомбаевдин “Күүнүн сыры” аттуу элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде жазган аңгемесиндеги кексе карыя да улам-улам күнгүрөнгөн комуз күүсүнүн жандырмагын жолоочунун суранычы менен чечмелеп баяндап берет. Балким, К.Тыныстановдун “Жаңыл Мырза” поэмасындагы окуяны баяндоо усулу, А.Токомбаевге бул чыгарманы жазууда таасирин тийгизген болушу толук мүмкүн. Муну 20-жылдарда кыргыз жазма профессионал адабиятына кошулган көркөм чеберчилик, көркөм табылга катары баалоого болот.

Поэмадагы дагы бир көркөм табылга - кыргыз элинин көчмөн турмушунун, көчтүн баратышын да элестүү, жандуу кылып көркөм сөздүн керемети менен төмөндөгүдөй саптар аркылуу даана тартып бере алган:

Алды, арты **өңү сулуу, жыбыр, жыбыр,**

Бараткан жылкы чубап, кой чуркурап.

Кең талаа уккулуктуу күүгө толуп,

Ботосун боздой, боздой, төө буркурап.

Жан тойгус сулуулукту кошоматтап,

Байланган көөкөр, көнөк шарак-шурак. [1. 61-бет.]

Поэмадагы мындай кол менен кармап алчудай болгон **метафораланган сөздүн, бүтүндөй сап жана строфалардын күчү менен тартылган улуттук-этнографиялык көркөм полотнону** али жазма профессионал адабиятынын салттары калыптана элек кыргыз адабиятынын жаш өкүлүнүн жаратышы — адабиятчы-окумуштууларыбыз белгилегендей, кыргыз элинин “Манас” үчилтиги баш болгон элдик оозеки чыгармаларынын кыртышынын да таасири бар экендиги менен да байланыштырууга негиз бар. Муну акындын кыргыз жазма профессионал адабиятынын башталышына жана телчигүүсүнө кошкон дагы бир салымы катары кароого болот.

Бардык доорлордо элдердин көркөм адабиятындагы түбөлүктүү темалардын бири - махабат темасы. К.Тыныстанов “Жаңыл Мырза” поэмасында махабат темасын чоң акындык эргүү менен профессионалдык деңгээли бийик, эстетикалык таасири күчтүү ырга айланткан.

Махабат – тозок оту балбылдаган,

Ким кызып, илебине албырбаган.

Махабат – кырдан качкан кызыл түлкү,

Бүркүттү ташка согуп алдырбаган.

Махабат – турагы жок соккон шамал,

Мойнуна түргөн чалма салдырбаган.

Махабат – чырга тарткан күлүк закым,

Кол созгон талапкерге карматпаган [1. 68-б.].

“Махабат – тозок оту балбылдаган, ким кызып, илебине албырбаган,” “Махабат – кырдан качкан кызыл түлкү, бүркүттү ташка согуп алдырбаган,” “Махабат – тозок оту балбылдаган,” “Махабат – турагы жок соккон шамал,” “Махабат – чырга тарткан күлүк закым” деп анын оңойлук менен колго тийбестигин, аярлыгын, таш боорлугун мүнөздөйт, бирок окуя кокусунан башка нукка бурулуп, ар-намыс алдыңкы орунга чыгат да: **“Түлкүдөн сын тайгылып, кемтик таппай”** алоолонуп жанган Жаңыл Мырза заматта Түлкүнүн **“Канчыктын Кертайганы”** деген уккан сөзүнөн улам берген жообу, иш аракети бул болду: **“Мөндүрдөй тарткан жебе тийди шак-шак”**.

Ошентип, поэманын кульминациясы чечилди, ит агытып, куш салып, эркин өскөн баатыр кыз мындай кемсинтүүнү, мындай кордукту көтөрө алган жок.

Күнөө кимде? **“Төрт баатыр, колокто жык канга толуп, жатышты жан бере албай алек болуп,”**- жаткан төрт баатырды сулаткан баатыр кыз Жаңылдабы же ойлонбой кесир сүйлөгөн Түлкү баатырдабы? Албетте, ар бир каармандын өзүнүн жүйөөсү бар... Поэмада негизги маселе эли-жерине болгон сүйүү, жеке адамдык ар-намыс жана махабат темасы негизги орунда турат.

Махабат канчалык күчтүү болгонуна карабастан, Жаңылдын априорундагы (каны менен бүткөн), ар-намысы, эл-журт алдындагы намысы бийик турду. К. Тыныстановдун **“Жаңыл Мырза”** поэмасынын махабат жана ар-намыс тууралуу саптарындагы ойлор, А. Осмоновдун **“Сүйүү деген сүйүү эмес бетиңден, Сүйүү деген сүзүп өтүү деңизден”** же **“Эгер кел деп Ата Мекен чакырса, “Аманбыдан, кош” деп айткан сөз жакшы”** деген саптарынан угулуп тургансыйт. Балким, бул жөн эле окшоштуктур, балким, тыныстановдук таасирдир.

Ушундай сюжеттик өнүгүүлөрдү автордун кыска-нуска, таамай ыр курулмалары менен образдуу бере алгандыгы көркөмдүк чеберчиликтин белгиси болуп эсептелет. Ушундай таасын тартылган ыр курулмаларынан дагы бир топ мисалдарды келтирсек болот.

“Түлкүгө жанталашкан сөз сүйлөдү, сеңселтип самай чачын жайып коюп”, “Жалындуу махабатым сени тапты, сени ойлой, эки сүйбөй бир чыксын жан”, “Кабланды камап койсоң кантер эле, кендикте, тоо-токойдо эркин жүргөн?...” Дүнүйө жаралгандан бул күнгөчө, тең баспас таразага негизделген,” **“Бирөөнүн зоболосу көтөрүлсө, бирөөнүн ташын четке кетмек шилтеп,” “Баарына кожосунган адам уулу, турбайбы а да эрксиз турмуш кулу”** сыяктуу кеңири философиялык ой жорууларга бай, ар бир строфасында бай мазмундуу подтексттер бар ыр саптары мол.

Чыгармадагы Жаңыл Мырза - элдин, К. Тыныстановдун сүйүктүү каарманы. Ошондуктан акын бул каарманга эпикалык салт менен реалисттик адабияттын ширелишинен айкалыштыра берген мүнөздөмөсүндө:

Жаңыл кыз – эрдин эри, шердин шери,
Жаңылдан далай эрдин сынган бели.
Кир жууган, киндик кескен кичинеден,
Какшаал-Тоо – кыз Жаңылдын туулган жери.
Какшаалда кайгысы жок, көчүп-конуп,
Эркиндеп мал өстүргөн нойгут эли.
Нойгуттун жаны – Жаңыл, каны – Жаңыл
Чытырап так ошондо толгон кези, [1.63-б.] - деп айтылат.

Тагыраак айтканда, автор Жаңылдын баатырдыгын башкы планга алып чыгып, анын бардык жүрүм-турумун эл-жерин коргоочуга ылайыктап түзөт, анын *Мырза* аталып калышы да жөн жеринен эмес, бул атты эл берген. Аны акын:

Жаңылда кандык кылган так болбогон,
Андайга өзү дагы кол созбогон.
Жаралган жандан өзгө бир мүнөздүү
Беш күндүк өмүр жолун башка ойлогон.
Кийинип эр кийимин, чачын түйүп,
Жүргөн соң Мырза деген эл ат койгон.
Кесиби: бүркүт салып, ит агытып,
Жаа тартып, оюн ойноп, той тойлогон [1. 63-б.], -

деген саптар менен ийине келтире иштеп чыккан.

Белгилүү адабиятчы, профессор Кеңешбек Асаналиев поэманын кандай шартта, кантип жазылганы жана көркөмдүк деңгээли, трагедиялуу тагдыры жөнүндө: «...Касым Тыныстанов өзүнүн поэмасын жаратып жаткан учурда эч кандай эстетикалык принципке, баарынан мурда, эч кандай идеологияга көз каранды болгон эмес, өзүн кандайдыр бир алдын ала коюлган чектер менен чектеген эмес, ал “Жаңыл Мырзаны” чоң акындык эргүү менен жараткан. Мына ушул акындык эргүүнүн натыйжасынан улам поэманын квинт-эссенциясы, түпкү маңызы болгон, гениалдуу парадокс: кыргыз турмушунун идиллиясы жана жеке адамдын тагдырынын трагедиясы келип чыккан. Бул кыргыз көркөм сөз искусствосунун тарыхында жаңы адабияттын, жаңы традициянын башталышы» — [6. 104-105-бб.] десе, кыргыз адабият тарыхынын билерманы, профессор Качкынбай Артыкбаев: «Поэма чыны менен жазма поэзиянын талабына жооп берерлик деңгээлде жазылган, сөздөр, саптар, строфалар өтө дыкаттык менен так, элестүү, көркөм иштелген» [7.125-б.], - деп баалаган. Бул “дөө-шаа” сынчы-адабиятчыларыбыздын К. Тыныстановдун “Жаңыл Мырза” поэмасына берген адилет баасы экендигин белгилемекчибиз.

Дагы бир белгилүү адабиятчы жана сынчы: “... ПОЭМА деген жанрдык аныктама ат менен биринчи жолу, 1924-жылы кыргыз тилинде жазылып, 1925-жылы кыргыз тилинде жарык көргөн эпикалык көркөм чыгарма Касым Тыныстановдун “Жаңыл Мырзасы” болуптур. Тагыраак айтканда, көркөм сөз өнөрүнүн тарыхында тез жана кыска аралыкта эле эки түрдүү жанр, эки түрдүү жол менен көз жара баштайт. Бул көрүнүш өзгөчө кызыктуу да, оригиналдуу да, өнүгүштүн эреже салтына баш ийет да, баш ийбейт,” [8. 8-б.] - деп К.Даутов белгилегендей, “Жаңыл Мырза” поэмасы кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхында алгачкы жолу “поэма” деген жанрдык аныктама менен жарык көргөн жана жанрдын талаптарына толук жооп берген поэма катары адабият тарыхына кошулган зор салым болду.

К. Тыныстанов 1931-1932-жылдары Кыргыз драма театрында директор болуп иштеп жүрүп, калемдештери (К. Жантөшев, А. Сөпиев, Ш. Көкөнов) менен биргеликте “Академиялык кечелер” аттуу драмалар топтомун жаздырууну колго алып, өзү “Көз көргөндөр” деген драманы жазып, 1932-жылы театрда коюлат жана ошол күндөн көп өтпөй бий-манапчыл идеяны колдойт, алаш-ордочул деген таризде бир нече макалалар чыккан. Ошол каралоолор акыры акындын репрессияланышына алып келген. Бирок бизге жеткен вариантта эч кандай экиленүү, совет бийлигине каршы чыгуу сыяктуу бир да мандем байкалбайт, тескерисинче, өткөн доорду жектөө, тап душмандарына каршы күрөшүү сыяктуу жалындуу чакырыктарга толтура идеялар берилген. “Айтор, кайсы жагынан

албайлы (мейли акындык, мейли жазуучу-журналисттик, мейли котормочулук, мейли театр өнөрү, мейли тил илими, мейли мамлекеттик иш), К. Тыныстанов бардык жерде бүткүл талантын, болгон илим-билимин жаңы заманга, жаңы бийликке, өзү акыл-эстүүлүк менен тандап алган партиясына, акыры келип, бир боор элине, башка элдердин достугуна кызмат кылууга жумшаган” [1. 187-б.].

Акын алгачкы котормочу катары да “Интернационалды”, И.А.Крыловдун “Ийнелик менен кумурскасын”, 1926-жылы “Песни революции” аттуу орусча ыр жыйнакты “Өзгөрүш ырлары” деген ат менен таржымалап жарыялоо аркылуу, кыргыз көркөм котормо өнөрүнө да чыйыр салган.

К.Тыныстанов кыргыз искусствосунун көп тармактарынын өнүгүшүнө салым кошкон. Бул тууралуу атактуу мударис К.Карасаевдин “Мен билген Касым” аттуу макаласында: “Касым Тыныстан уулу кыргыз элинин тарыхына, этнографиясына абдан кызыккан, колдон келишинче ошол илимдерди өөрчүтүүгө ынтаасын көп койгон адам эле. Алгачкы этнографиялык музейчени да ошол Касым уюштурган эле. Этнограф С.М.Абрамзонду Кыргызстанга атайын чакырткан да, музейди ушул негиздейт деп аны директор кылган да ушул болчу. Элибиздин таланттарын, ырчы-жомокчуларын, өнөрпоздорун чогулга билген, аларга камкордук көргөн,”- [9. 4-б.] дейт жана Бакуда өткөн түркологдордун съездинде В.В.Бартольдго жолугуп, кыргыз тарыхын изилдеп берүүсүн өтүнгөндүгүн, натыйжада “Кыргыздар” аттуу гениалдуу эмгектин В.В.Бартольд тарабынан жазылгандыгын эскерет.

К.Тыныстановдун кыргыз адабиятына кошкон дагы бир салымы катары “Манас” үчилтигин жыйноо, басмадан чыгаруу, изилдөө жана которуу иштерине өзү да катышып, колго алууда аракетин зор болгон. “Ал (“Манас” эпосу) дүйнөлүк адабияттын алтын казынасынын алдыңкы орундарын ээлөөгө татыктуу. Мындай улуу эпостун мааниси чоң. “Манас” тарыхый эстелик катары илимге али белгисиз кыргыз элинин байыркы тарыхы менен тиричилигин гана чагылдырбастан, ошондой эле Борбордук Азиядагы элдер —кытай, уйгур, казак, өзбек, жана башка улуттардын тиричилигин жана нравасын көрсөткөн чыгарма катары тарыхчылар үчүн кызыктуу материал болуп эсептелет,”[10. 4-б.] - деп эпостун кыргыз элинин турмушунда, кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунда эбегейсиз руханий байлык экендигин көрөгөчтүк менен эскерткен.

К.Тыныстанов “Манас”-кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы” (Ч.Валиханов), “Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу” (Ч.Айтматов) экендигин ошондо эле сезип, мындай теңдешсиз зор көркөм дөөлөттүн жаңыдан гана телчигип келаткан кыргыз профессионалдуу адабияты үчүн эч нерсе менен алмашкыс түбөлүктүү руханий азык, түбөлүктүү түз багыт болорун билип, эпостун сакталып калуусу жана дүйнө элдерине таанылуусу үчүн өз өмүрүн тобокелге салып баш оту менен эмгектенген жана мындай мекенчилдик иштеринин “акыл азабы” трагедия менен аяктаганы маалым.

К.Тыныстановдун кыргыз тили илиминин бардык бөлүмдөрү боюнча жазган тунгуч окуулуктарын өзгөчө белгилөө зарыл. Лингвист-окумуштуу кыргыз тил илимине өз табиятына ылайык иликтөө жүргүзгөндүгү, кыргыз лингвистикасынын терминдерин ушунчалык таамай “тапкандыгы”, ошол терминдер бааланбай, кайнаса каны кошулбаган орус тилинин терминдери менен алмаштырылып калганы зээнди кейитет. Акыркы учурда К.Тыныстановдун лингвистикалык айрым (уланды, куранды мүчө, кошмо сүйлөм деген сыяктуу) кыргыз тил илимине кайрылып келип атышы жакшы көрүнүш.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстановдун көрөгөчтүк, зор атуулдук дем менен кыргыз тил илимине, кыргыз адабиятына, кыргыз маданиятына, жалпы эле кыргыз

искусствосуна, агартуу системасына кошкон зор салымы өзүнө тургузган түбөлүктүү эстелик болуп калды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Касым Тыныстан уулу. Б.: “Адабият”, 1991. – 189 б.
2. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. Б.: “Учкун”, 2004. – 283 б.
3. Акматалиев А. “Тыныстанов Касым.” // Кыргыз адабиятынын тарыхы. VI том. Б.: “Полиграфбумресурсы”, 2012. – 682 б.
4. Эркебаев А. Жаңы маданиятыбыздын көч башы. // Касым Тыныстан уулу (Адабий чыгармалар). Б.: “Адабият”. – 189 б.
5. Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар. Б.: “Адабият”, 1991. – 189 б.
6. Асаналиев К. “Өткөн күн” мотиви. // К.Тыныстанов. Е. Поливанов. “Улуу инсандар” сериясы. Б.: “Шам”, 2003. – 223 б.
7. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. Б.: “Турар”, 2015. – 654 б.
8. Даутов К. Касым Тыныстановдун “Жаңыл Мырзасы”. // Издегеним тубаса акын, тунук поэзия. Б.: “Бийиктик”, 2008. – 478 б.
9. Карасаев Х. “ Мен билген Касым.” “Кыргызстан маданияты” жумалыгы. 17.01.1991. – 16 б.
10. Тыныстанов Касым. 1935-жылы “Манас” эпосу боюнча өткөрүлгөн конференцияда жасалган доклад // “Кыргыз маданияты” гезити, №3. 1992, 16-январь.

АБДУРАСУЛОВА РОЗА
Ош МПУ, окутуучу

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ТАМСИЛДЕРДИН ЖАРАЛУУ БУЛАКТАРЫ

ИСТОЧНИКИ БАСЕН В КЫРГЫЗСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

THE SOURCES OF FABLES IN KYRGYZ FOLKLORE

Аннотация

Бул макалада тамсил жанрына мүнөздүү болгон ар кандай илимий изилдөөлөрдү, адабий сындарды, методикалык макалаларды кыргыз элинде кездешкен тамсилдердин үлгүлөрүн жана кыргыз тамсилчилеринин ар кандай мезгилде жараткан чыгармалары анализге алынды.

Түйүндүү сөздөр: тамсил, композициялык, жанр, сатира, флора, фауна, каймана, прозалык, конфликттер, аллегориялык.

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы басенного жанра в киргизской литературе. Особое внимание уделяется нравственным вопросам, которые затрагивали народные басни в историческом развитии.

Ключевые слова: басня, композиция, жанр, сатира, флора, фауна, проза, конфликт,

аллегория.

This article deals with questions of cock-and-full stories its genre in Kyrgyz literature. Especial accent is devoted to moral questions, which are in folk cock-and-full stories in historical development of folk genre.

Key-words: cock-and-full story, composition, genre, satire, flora, fauna, prose, allegory.

Тамсил жанры кыргыз адабиятынын тарыхында өзгөчө орунду ээлеген көркөм чыгармачылыктын бир түрүнө кирет. Анын башаты кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын арасында кеңири учурап, фольклордун башка жанрлары сыяктуу эле элдин башынан кечирген үмүт–тилегин, дүйнөгө болгон аркандай көз карашын чагылдыруу менен бирге көркөм сөз өнөрүнүн бир формасы катары элдин калың катмарынын рухий таламдарын канаттандырып келген.

Тамсилдердин элдеги пайда болгон эң негизги закон ченемдүүлүгү катары айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордун улам эволюциялык жактан өнүгүп өсүүсүнүн натыйжасында тамсил жанры пайда болгондугу кыргыз фольклорунда кеңири учурайт. Элдик чыгармалардын арасындагы жомоктук материал жатса да окуянын өнүгүүсү, образдардын ачылыш спецификасы жагынан кадимки тамсилдик деңгээлге чейин өсүп жетилген чыгармалар арбын. Ал эми акындык поэзиянын тарыхында элдик тамсилдердин бир канча деңгээлде өсүп жетилгендиги байкалуу менен айрым акындарыбыз түздөн –түз эле тамсилдерди жаратууга чыгармачылык багыт алган. Алсак улуу демократ акын Тоголок Молдонун элдик сюжеттин негизинде иштеп чыккан «Жер жана анын балдары», «Куштардын аңгемеси», «Жаркыра менен түлкүнүн достугу», «Бөрү менен түлкү», «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» дегени сыяктуу тамсилдери жалпы кыргыз журтчулугуна таанымал чыгармалардан. Ал эми С.Орозбеков жазып тапшырган «Мышык, чычкан, арстан» деген тамсилдери туурасында ушул эле ойду айтууга болот.

Кыргыздын жазма адабиятынын тарыхында тамсил жанры көркөм адабияттын башка түрлөрү сыяктуу эле совет бийлиги орун алгандан кийин өзүнүн жолун таба баштады. Тамсил жазууну улуу акын Тоголок Молдо баштаса, 30-жылдардан баштап А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, М.Алыбаевдер жемиштүү улантышкан, ал эми 60-жылдардан кийин бул жанр боюнча активдүү эмгектенгендер М.Борбугулов, М.Турсуналиев, Э.Ибраев, Ж.Алыбаев сыяктуу тамсилчилердин ысымы менен байланыштырып, андан ары көтөрүлүүгө мүмкүнчүлүк алды.

Тамсилдин жанрдык түпкү табиятына мүнөздүү болгон негизги үч өзгөчөлүк аркылуу туюндурулат. [3.56-6]

Биринчиси: айбандардын, канаттуулардын жана турмушта кездешкен ар түрдүү предметтердин символикалык образы аркылуу адам турмушу сүрөттөлсө, экинчиден окуяны сюжеттеп баяндоо менен корутунду чыгарылып, үчүнчүдөн ошол автордук идеясы даана көрүнүп турат.

Кыргыз адабиятында өзүнчө жанрды түзгөн тамсилди ар тараптан изилдөө маселеси адабиятчы, Филология илимдеринин кандидаты Халил Бапаевага тиешелүү болгону менен дагы эле болсо бул жанрдын түпкү табиятын ачуу анын кыргыз адабиятынын тарыхындагы өсүп өнүгүш маселеси, тамсилчилердин жараткан чыгармаларын толук талдоого жагдайлары негедир колго алына элек.

Макалада тамсил жанрына мүнөздүү болгон ар кандай илимий изилдөөлөрдү, адабий сындарды, методикалык макалаларды кыргыз элинде кездешкен тамсилдердин үлгүлөрүн

жана кыргыз тамсилчилеринин ар кандай мезгилде жараткан чыгармалары негизге алынды.

Адамзат тарыхында тамсил жанрынын баштоочусу же аны коомдук турмушта биринчи колдонгон, биздин эрага чейинки 6-кылымда жашап өткөн, байыркы грек ойчулу Эзопко тиешелүү, ошондуктан тамсил жанрын Эзоптун тили делинет. Тамсил жанрынын элементтери дүйнөнүн бардык элдеринин фольклорунда толук учурап, байыркы Батыш элдеринде кийинчерээк Чыгыш элдеринде кеңири таралган. Кыргыз адабиятынын тарыхында тамсилдик идеяны алып жүргөн чыгармалар элдик оозеки сөз өнөрүндө бир иштелип чыккан үлгүлөрү арбын жолугат, алар прозалык поэзиялык формада жашоосун уланткан. Кыргыз фольклорунда кездешкен тамсилдер өзүнчө толук иштелген жанр катары кеңири өнүгүү жолун таба албаса да, башка жанрлардын шарапатына таасирлениш макал-лакаптарга, табышмактарга, жөө жомокторго эпосторго, жаңылмачтарга, лирикалык ырларга аралашып көркөм касиетин байыткан.

Элдик тамсилдерди жаратып, кайра иштеп, элге жеткирүүдө ырчылардын, чечендердин, кудулдардын жомокчулардын, айтуучулардын жана жалпы эле эл арасындагы алдыңкы сөзгө чебер адамдардын ролу жогору турат.

Кыргыз адабиятынын башатында турган легендалык ырчылар, Асанкайгы, Кетбука, Токтогул ырчы, Насирдин апендилер тамсилдик элементтерде негизделсе, бизге келип жеткен нускоочу-төкмө ырчылар Жеңижок, Токтогул, Ысмайылдар андай идеяларды өнүктүрүшкөн. Булардын ичинен улуу-демократ, жазгыч акын Тоголок Молдо элдик тамсилдерди кайра иштеп, алардагы чыныгы тамсилдик жанрдын композициялык түзүлүшүнө кадимки профессионалдык көркөм форма киргизген. [2.66-б]

Тамсил жанрынын алгачкы жаралыш табиятында коомдук түзүлүш менен жеке адамдын турмуш тиричилигиндеги сөзсүз учураган кемчиликтердин, жаман көрүнүштөрдүн, терс сапаттардын залалын көркөм сөздүн күчү менен түз айтпастан, аларды флора(өсүмдүктөр дүйнөсү), фауна(айбанаттар) дүйнөсүндө салыштырып, өтмө каймана мааниде аллегориялаштыруудан өсүп чыккан. Тамсилдин мындайча шартына караганда айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор менен айкалышып, ошолордон азыктанып, улам мезгил өткөн сайын көркөмдүк сапаты өнүгүп, коомдук өсүүнүн кийинки этабында сатиралык, мыскылдоочулук, шакабалык, сындоочулук, бетке айтуучулук, кемчиликтик максаттарга басым жасалып, нукура тамсилдик жанр ажыралып чыккан.

Тамсил-айбанаттар, өсүмдүктөр дүйнөсү аркылуу коомдук өнүгүүнүн шартында, жеке инсандын турмушунда боло турган түрлүү көрүнүштөгү терс сапаттарды, ыймансыз, жүрүш туруштарды, акылга сыйбаган жагымсыз кылык-жоруктарды, маңдай тери, таман акысы менен ыраатын көрбөгөндөрдү көркөм сөз өнөрүнүн күчү менен аллегориялык мазмунда баяндалган жанрды айтабыз. [3.55-б]

Кыргыз фольклорунда тамсилдер эки формада-прозалык түрдө баяндалуучу жана поэтикалык ыргактар нугунда жашоосун уланткан. Прозалык формадагы тамсилдердин өнүгүү жолун профессор М.Борбугулов туура байкап эки түргө ажыратып «айбандардын мүнөзүн баяндоонун биринчи түрү – ал айбанды айбан боюнча сүрөттөө. Бул учуру каймана түрүнө тамсилдик мааниге өтө элек мезгилди б.а. тамсил-жомок. Экинчи түрүндө айбандардын мүнөз-кылыктарын адамдардын кулк мүнөзүнө окшоштуруп, каймана маанисине айландырганы башкача айтканда тамсил-сатира деп карайт. Окумуштуунун «тамсил-жомок», «тамсил-сатира» деген корутундусу кыргыз фольклорундагы прозалык тамсилдерге берген эң туура илимий аныктамага жатат. Прозалык үлгүдө кездешкен «Түлкү, чапкене, ташбака-үчөөнүн экени», «Аюу, коен жана чиркей» деген тамсил

жомоктор кирет. Булардагы негизги окуя аталган жапайы жаныбарлардын кылык-жоруктары, бири-бирине жасаган мамилеси, ар биринин табиятына мүнөздүү келген белгилери бурмаланбай, кадимки жөө жомоктук касиеттер сакталып, айбан образдардын жашоо-турмушу түздөн-түз баяндалат, тамсилге мүнөздүү болгон эки каармандын ортосундагы диалогдук мүнөздө эмес, көптөгөн персонаждардын кагылышуусу орун алгандыгында. Тамсил-сатирада окуяга эки гана каарман катышып, экөөнүн ортосунда диалог-конфликттер курч мүнөздө өтүп, бирок сатиранын күчү менен баяндалып. тиешелүү жыйынтык чыгарылат. Кыргыз фольклорундагы мындай прозалык тамсилдерге «Кыргыз менен үкү», «Алкы жаман карышкыр», «Торгой менен турумтай», «Куу түлкү» тамсил сатираны алууга болот. Тамсил-сатираларда окуянын кыскалыгы, акыл-насаатталган жыйынтык, тамсил жанрына мүнөздүү аллегориялык образдар өз милдетин аткарат. Буга «Арыстандын күчүгүн асыраган мышык» деген тамсил-сатирада мышык өлүп калган арстандын күчүгүн асырап чоңойткон, акыры арыстан баралына келгенде асыраган энеси мышыкты өлтүрүп, жегиси келгенде даракка чыгып качып кутулуп кетет. Тамсилдин жыйынтыгында «Кулкуну жаманга жакшылык кылба» деген элдик акылдын ылайыкталышы насааталат.[3:59-б]

Башаты айбандар жөө жомогунан азыктанып өнүгүп чыккан тамсил-жомок, тамсил-сатира улам эволюциялыкөсүү катмарында жомоктук функциясынан ажырап, нукура тамсилдик милдетин өтөөгө этаптык секирик жасады. Жомоктордун тамсилдик формага өтүү этабында эл арасынан чыккан акылмандардын, ырчылардын, жомокчулардын, чечендердин, айтуучулардын, сөз өнөрүн ардактагандардын, элдик сынчылардын, бийлөөчү таптын үстөмдүгүнөн жапа чеккен бей-бечералардын ролу жогору турат. Кыргыз фольклорунда нукура элдик тамсилдер прозалык формада, тамсил-жомок, тамсил-сатира, тамсил-анекдот, тамсил-легенда түрүндө жашап, ал эми ырдык формасында кайра иштелген поэтикалык тамсилдер жазма адабияттын таасири аркылуу жаралгандыгы чындыкка туура келет.

Элдик тамсилдердеги аллегориялык каармандар айбанаттар менен өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү көрүнүштөр, аларга болгон түшүнүктөр, көз караштар, оң жана терс сапаттар, адамга таасир эткен жамандык менен жакшылык категориялар, ар биринин ички жанасырткы мүнөзү, мамилеси, турмушта аткарган ролу көркөм сөз өнөрүнүн күчү аркылуу чечмеленет, акыл-насаатталат, тиешелүү идеялык корутунду чыгарылат, жашоодогу орду белгиленет.[2.182-б]

Тамсилдеги туруктуу аллегориялык образдар: түлкү- амалкөй, алдамчы, куу, өз кылганы өзүнө муш болгон учурлар кездешет, ит- акылман, коргоочу, сактоочу, чычкан-ишмер, эпчил, эмгекчил ж.б.

Элдик тамсилдерде катышкан бул каармандардын ар бири элдин түшүнүгүндө алардын чыныгы табиятта жашап, өз тиричиликтерин аткарган көзү менен көргөн, акылы менен туйган, адамга таасир эткен практикалык карым-катнашты, турмушта пайдаланган пайда-зияны таанып-билүүгө, образ түзүүгө, мүнөз ачууга, жүрүп отуруп алар аркылуу коомдогу жана жеке адамдын терс көрүнүштөрүн аларга салыштырып көркөм адабияттагы эң ийкемдүү жагымдуу пайдалуу жана өтө ыңгайлуу жанрды тамсилдерди жаратып, өнүктүрүп, байытып бүгүнкү заманга жеткирген.

Адабияттар:

1.Кыдырбаева Р.З. Асаналиев К. А. Адабият таануу терминдеринин кыргызча сөздүгү.

–Ф,1963

2. Мукамбаев Ж. Эл ичи-өнөр кенчи. Ф:1982

3. Танаев Т. Эпикалык жанрлар. Ош:1999

4. Закиров С. Эл чыгармачылыгы-эл кенчи. Ф: 1981

УДК: 82.091

ЭШМАТАЛИ КЫЗЫ БЕГИМАЙ

Ош МПУнун магистранты

eshmatalikyzybegimay@mail.ru

Ч. АЙТМАТОВДУН “БЕТМЕ-БЕТ” ПОВЕСТИНДЕГИ СЕЙДЕНИН ЧЫНЫГЫ АДАМГЕРЧИЛИГИ

ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ ОБРАЗА СЕЙДЕ В ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА “ЛИЦОМ К ЛИЦУ”

THE TRUE HUMANITY OF SEYDE IN CH. AITMATOV'S STORY "FACE TO FACE"

Аннотациясы: Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун “Бетме-бет” повестиндеги Сейденин чыныгы адамгерчилиги, кыргыз аялынын эрктүүлүгү, согуштун катаал турмушу аны дагы да күчтүү кылышы жөнүндө сөз болду. Каармандардын жашоого, үй-бүлөгө, Ата Мекенге карата көз караштары, алардагы психологиянын өзгөрүшү, кандай кырдаал болбосун адамдык бийик касиетти сактап калуу жөнүндө кеңири баяндалды.

Түйүндүү сөздөр: проблема, философия, дезертир, сюжет, конфликт, идея, реалдуу, фронт, почта, эпизод, повест, логика, гумандуулук, нравалык, образ.

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные вопросы нравственности в повести Ч. Т. Айтматова “Лицом к лицу”, в частности, мужество и храбрость кыргызских женщин в тылу, в годы Великой Отечественной войны. В статье анализируется непоколебимость кыргызских женщин, несмотря на тяжёлые испытания и трудности жизни в годы войны. В статье также анализируется отношение героев повести к Родине, к семье и своим обязанностям. Отмечается, что какие испытания и трудности не были в их жизни, они остаются людьми, сохраняют в себе черты человечности.

Ключевые слова: проблема, философия, дезертир, сюжет, конфликт, идея, реальный, фронт, почта, эпизод, рассказ, логика, человечность, мораль, образ.

Annotation: This article is about Seide's true humanity in the story "Face to Face" by Chingiz Aitmatov, the will of the Kyrgyz woman, the harsh life of the war that made her even stronger. The views of the characters on life, family, homeland, changes in their psychology, the preservation of high human qualities in any situation were described in detail.

Keywords: problem, philosophy, deserter, plot, conflict, idea, real, front, mail, episode, story, logic, humanity, morality, image.

Дүйнөнү дүңгүрөткөн улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун ар бир чыгармасында адамдык улууулук, намыс-арият, адам жашоосундагы ыймандык кагылыштар, жалпы инсан проблемалары арбын көтөрүлгөн. Мына ушундай чыгармаларынын бирөөсү “Бетме-бет” повести. Бул повесть жазуучунун адабияттагы өз чыйырын тандоодо чоң мааниге ээ болот. Повестте согуш мезгилиндеги кыргыз айыл турмушу сүрөттөлсө да, жазуучу идеялык өзөгүнө жеке адамдын эл алдындагы парзы, милдети деген адамзаттык чоң проблеманы төшөгөн. Ошон үчүн эл башына, коом тагдырына коркунуч мүшкүл түшкөн согуш мезгилине кайрылып, Сейде менен Ысмайыл аркылуу коом менен жеке адамдын тагдырынын бир бүтүндүгү философиялык проблеманы козгойт. Каармандардын жашоого, үй-бүлөгө, Ата Мекенге карата көз караштары, алардагы психологиянын өзгөрүшү, адамдык бийик касиетти сактап калуу чыгарманын өзөгүн ээлейт.

Согуш, башка түшкөн оор мүшкүл гана адамдын нукура жүзүн көрсөтө алат. Ошондуктан согушка чейин эл катары күнүмдүк турмуш-тиричилик менен алектенип келген Ысмайылды АтаМекендин коркунучта турушу тынчсыздандырбайт, тескерисинче, алдында бир гана ой бар – чымындай жанын кандай болсо да коргоо, жанбактылык кылуу; эл жеринен качып, үй-бүлөсүнө кайгы алып келген дезертир болот.

Сейденин ички дүйнөсүнүн түпкүрүндө мурдатан жыйналып келген адамдык сезимдер Ысмайыл тигинтип Тотойдун жалгыз уюн союп алганда кыймылга келе түштү. Уулун көтөрүп Ысмайыл жактан үңкүргө келгенде биз мурунку уяң, тартынчаак Сейдени эмес башка, жаңы Сейдени көрөбүз. Ысмайылдагы коркоктук, өзүмчүлдүк мүнөз бул жолу жөнөкөй аялдын бийик ар-намысынын, абийиринин алдындагы бүжүрөп, быт-чыты чыгат. “Бетме-бет” – Ч. Айтматовдун чоң адабиятка тушоосун кескен чыгармасы. Повесттин негизги каарманы Сейденин жан дүйнөсүндөгү жекелик менен коомчулуктун ортосундагы айыгышкан күрөш чыгарманын негизги сюжеттик өзөгүн түзөт. Ушул ички күрөштө, конфликтте каармандын мүнөзү толук ачылып, анын тарыхы түзүлөт.

Эгерде чыгарманын идеялык, көркөм философиялык табиятына дагы тереңирээк сүңгүп кире турган болсок, бул – адам тагдырынын апааттуу согуштан каардуу чындыгы менен кагылышуусу жөнүндөгү повесть. “Азыркы адабият жана искусство үчүн ар бир адамда өзүнө жана турмушка ишенүү сезимин пайда кылуудан күчтүү, ошондон маанилүү маселе жок”, - дейт Чыңгыз Айтматов. Жазуучунун бул жөнөкөй, бирок мааниси өтө терең ой корутундусунун бардык учур үчүн абдан актуалдуулугун танууга болбойт. Ишеним – бул адамзат жашоосуна ичтен шыкак берген, кандайдыр бир ички энергия. Ал акыл-эсти жаркытып, келечекке үмүт менен каратат.

Ч. Айтматов өзүнүн макалаларында, сүйлөгөн сөздөрүндө, чыгармаларында “ишеним” проблемасына кайрадан-кайра кайрылуусу бекеринен эмес. Л. Н. Толстой айткан экен: “Ишеним дегенибиз – жашоонун маани-маңызын түшүнүп билүү жана ошол түшүнүп билүүдөн келип чыккан жеке адамдык милдетти моюнга алуу, көтөрүп жүрүү”. Ч. Айтматов дал ушул повестинде да адамдагы эң негизги маселе катарында “ишеним” проблемасын биринчи планга көтөрүп чыккан. Сейденин ысмайылга болгон терең ишенимин Ысмайыл кандуу согуштун, кара курсактын айынан жоготуп алды.

Сейде фронттон “аман-эсен” келген күйөөсүнө кадимкидей сүйүнөт. Ырас, ал Ысмайылдын кокустан келип калыш себебин адегенде ачык түшүнбөйт. Андан ары жазуучу төмөнкүдөй баяндайт: “Күйөөсү келген түнү маңдайында баласын алып отурганда ал бардыгын унуткарып, аз да болсо чындап бактылуу болгусу келет. Камыр жууруп жатып, өзүн жоотот. – Эркек деген кандай кылса өзү билет. Ар кимге өз жаны кымбат, бул

кыргында башын калкалаган эле тирүү калат” – деп өзү айтып отурбайбы. Көрүнүп тургандай, жазуучу чыгармачылыктын татаал жолуна, адамдын ички турмушун, табийгый ал-абалын, сезимин, түшүнүгүн реалдуу сүрөттөө жолуна багыт алат. Натыйжада, Сейденин ички сар-санаасы, күнөмү, ишеничи, бакыт-таалай жөнүндөгү санаркоолору сүрөттөөнүн негизги предметине айланат. Сейденин азыркы түшүнүгү “эркек кандай кылса өзү билет” деген эски жол-жобонун өлчөмү менен чектелген. Ошондуктан ал Ысмайылдын турмуштук философиясын, Улуу Ата Мекендик согушка карата болгон мамилесин толук бойдон макул көрөт, эч кандай каршылык көрсөтпөйт. Албетте, Сейде күйөөсү Ысмайылдай душман эмес, душмандык жасоо анын оюна да келбейт. Тескерисинче, фронт үчүн иштөөгө, коңшусунун, жердештеринин кайгы-кубанычын бөлүшүүгө ар дайым даяр. Ысмайылдын “алтын башын” сактап калуу, анын бакыт-таалай жөнүндөгү түшүнүгү менен, ашуу ачылса чаткалга өтүп кетсе, баары өз жайында болот деген иллюзиясы менен байланыштуу.

Сейде мына ушундай абалда: бир жагынан согуштан качып келген күйөөсүн аман сактап калуу аракетинде бул болгон акыркы оокатына чейин берет, мүмкүнчүлүгүнүн болушунча Ысмайылды жаап-жашырат, экинчи жагынан элдин улуу күрөшүнөн четте калбай, бүткүл жүрөк сезими менен, болгон күч-кубатын жумшап, катардан калбай аракеттенет. Мына ушул эки аталык, бир эле учурда карама-каршы эки сезим менен жашоо Сейденин тагдырын, ички ой турмушун ого бетер татаалдандат. Он сегиз – он тогуздагы “бетинен түгү түшө элек” жаштардын фронтко жөнөп жатканын көрүп Сейде мындайча ойлонот: “Силердей балдардан садага кетейин! Кулгүндөй чагыңарда эл-журттан ажырап, боздоп кетип бара жатасыңар. – Мени коё бергилечи, силер үчүн мен эле барайын, мен эле өлүп берейин!” – дегиси бар. Бирок ошол замат Ысмайылга талкан тартып, жеткириш керек экени ойго кылт этти. Көнүлү туш-тушка бөлүнүп, сейде дагын башын ылдый салат.

Бул жерде Сейденин эки тарапка бөлүнүп-жарылып, карайлаган татаал абалын байкоо кыйын эмес. Бир жагынан фронтко кетип жаткан жаш балдар үчүн өмүрүн кыюуга даяр болсо, ошол эле замат качкын күйөөсүнүн тагдырын ойлоп, айласын таппайт. Баарынан өткөн кыйын, бири-бирине эч качан келишпеген эки максатты, эки тилекти “жараштырып”, экөөнө бирдей ак ниет, чын пейили менен кызмат аткарууга даяр.

Сейденин Мурзакул менен болгон уйгу-туйгу мамилеси, Тотойдун ортончу баласы Анатайдын суроосуна жооп бербей мукактанышы, почточудан кат сурай албай өзүн-өз алдашы сыяктуу эпизоддордо кеңири сүрөттөлөт. Бир карасак Ысмайылдын кирин жууп, таң атканча отко кургатып, аябай чарчаган Сейде эрте менен эрте сууга барат. Жолдо көңүлү айланып, көзү тунарып жыгылып кете жаздайт. Жазуучу мындайча кабар берет: “Кокуй, кашайгырдыкы, боюма бүтүп калагнбы” деген ойго кетип, чочуганынан колундагы чакасын жерге түшүрүп жиберди. – Кудай сакта, эл көрсө эмне дейт? Ичтегиси кайдан дебейби? Жо-ок андай болушу мүмкүн эмес эле, түнү менен уктабагандыкы го! – деп, өзүн кайра жооткорду”. Эгер чын эле ушундай болуп калганда эмне болот эле, фронтто деген күйөөсү качып жүрсө, өзүнүн боюна бүтүп калса, убакыт өз ишин иштеп жатса, чыны менен Сейденин айласы түгөнөт эле да.

Сейде талкан тартып жатканда, үйгө Асантай от алганы кире калды. – Сейде жеңе, апам отко жиберди! Ал супарадагы кылымык талканды телмирип карап алып. Анын курсагы ачып турганын сезе койгон Сейде эки алаканына батышында талкан салып берди. – Уй тууганда, апам ууз бышырып берет. Ууз жейбиз. Анан мен кичинекей бөбөккө да ууз алып келип берем, ээ! Ал ууз жейби? – Тилинден айланайын сенин! Сейде жүрөгү элжиреп кетип, аны көзүнөн, маңдайынан өптү, - уюңар туусун, анан жейбиз. Бөбөгүң да жейт, тиши

чыгып калбадыбы! Сейде Асантайдын бул таза, жүрөктү опкоолжуткан ыйык, наристе баёо сезимине көңүлү бошоп, Тотойго, анын жетим калган балдарына боору ооруп, дагы бир жолу согушту жек көрүп кетти. Наристе баланын “бөбөккө да ууз алып келип берем” деген тилегине ыраазы болду, анын оюнда эч кандай мерездик, эч кандай сараңдык жоктугун көрүп кудайдан бул шордуу жетимдерге бакыт беришин тиленген чыгар. Ушундай күндөрдө “Байдалынын жетимдерине кол тийгизишти”. Сейде үч жетимдин зарыгып күткөн уюн ким уурдаганын билгиси келди, жетимдерди зарланткан ууруга каргыш айтты. Түн ичинде терезе чертилди. – Сен кимсин? Анан Ысмайылды эстей коюп, эшикти шашылып ачты да, бат-бат шыбырады. – Бол эртерээк, айыл жаман! Ысмайыл колго кармап турган бир нерсесин былк эттире жерге таштаганда, Сейде чочуп кетип, эңкее калып, жерде жаткан баштыкты сыйпалады. Колго жумшак бир нерсе урунду. Эт экен. – Сен белең? Заматта тамагы кургап, буула калган Сейде. – Чш! Унчукпа! Ысмайылдын көзү караңгыда жашыл от алып, ал жакындап келип, бетке энтигип оор дем алды. – Унчукпа, ишиң болбосун! Сейде ушул кезде бардык ишенген турмушунан, сүйгөнүнөн ажырады, азап, кордук тартып сактаган кишиси анын бардык жакшы тилектерин, үмүттөрүн жер менен тебелеп, жексен кылганына ишенбей турду. Дал ушул жерде бар үнү менен чыңырып, талаа жаңыртып кыйкыра бул карасанатай, саткын, өз жанын башкалардан бийик коюп, кара курсак үчүн канча жетимди боздоткон, адам деп атоого татыксыз бул жандыктан алыстарга бир өмүр качып кеткиси келди, өзү асырап, адамдардан жашырып, бар оокатын күн-түн дебей, ысык-суукка карабай жеткирип жүрүп, аягы мындай болуп чыкканына өзүн кечире албады. Кандай гана болбосун, кандай оор кыйынчылыктар башка түшпөсүн Ысмайылдын “алтын бешик” аман сактап калуу максаты баштан аяк туура эмес экендигин Сейде акыры келип турмуштук окуялардын натыйжасында түшүндү. “Чаткал” жөнүндөгү аздектеген ишеними, жекече бакыт-таалай жөнүндөгү кыялы бир заматта кыйрап, мунун баары жалган экенине көзү жетти. Ооба, мына бул кичинекей терезенин нары жагында айыл жатат, эл жатат. Анда почточу Курман бар. Тотой балдары менен Мырзакул бар... Ысмайыл да бар. Ооба, Ысмайыл да бар... Бирок сен башкаларга окшобойсун, сен башкасын, жат адамсын... Өз элин ушундай жоо сайышканда таштап коргологон акыр түбү өз элине душман болот экен да... Сени сактайм деп жүргөн экем, көрсө, ушундан сакташ керек эле...”

Почточу Курман, тотой балдары менен Мырзакул булар өзүнчө бир дүйнө. Ысмайыл болсо бул таптакыр башка чоочун дүйнө экенин Сейде айныбай түшүндү, эң негизгиси Ысмайылдын кара башын сактоо эмес, аны ушул кылмыштуу жолдон сакташ керек экенин түшүндү. Бирок муну кечигип түшүндү?.

“ – Стой! – деп солдаттын бири чыдай албай кыйкырып, ордуна тура калды. Ал умтулуп аялдын артынан жүгүрөйүн дедеби, бирок аңгыча болбой, нары камыштын арасынан боз шинели алама-жулама, бети-башы сакал баскан киши секирип чыгып, мылтыгын кош колдоп өйдө көтөрүп, аялга калчылдап жүткүндү. Бетинен киргилт тер куюлган, капкара түнөргөн Ысмайыл Сейдеге жакындап, бетме-бет келгенде, көзү алачакмактанып, мурунку Сейде эмес, кандайдыр башка, кандайдыр өзүнүн укмуштуу күчүн, өз артыкчылыгын, алалдыгын билип жалтанып койбостон, баласын көтөрүп, чачы боз-ала, жылаңбаш аялдын маңкайып турганын көрдү. Сейде анын көзүнө бийик жерде тургансып, ал өзү анын жанында кирбийгенсип, башын ийинине катып, бир нерсе айтайын деп, оозун чала ачкан бойдон, Сейденин жаш аралашкан көзүн бир карап, мылтыгын тээ тигиндей ташка жанчып ыргытты да, колун көтөрүп, мылтыгын сундуруп келе жаткан солдаттарга корголоду”. Мында Ысмайыл бийик адамдык сапаттын ээси болгон Сейденин

алдында өзүн алда-канча алсыз сизди, акыр аягы барып өз айыбын, өз кылмышын Сейде аркылуу түшүнүп жетти. Сейде мурдагысынан бир кыйла кайраттуу эле. Аны эми эч ким токтото албайт. Ал үй-бүлөсүнөн, өмүрлүк жолдошу болгон качкын Ысмайылдан өзүнүн адамдык бийик сапатын, адамгерчилигин жогору койду, үй-бүлөсүнүн ыдырап кетишин да ойлободу. Мына ошондуктан Сейде баласын көтөрүп алып Ысмайылды көздөй бетме-бет барышы бул повесттин логикалык бирден-бир туура жыйынтыгы, чындыкка көзү жеткен аялдын жеңиши. Алардын бейкут турмушта жарыкка келген наристеси барыдан мурда эне менен атанын бири ак ийилип сынбас чындыкты, экинчиси каарына алган каралыкты бетине кармап, экөөнүн ачыкка чыгышкан айкашында тең орто болуп, адамдар алдында өзүнүн да, эненин да ыйманын, абийирин тазартып, актап коюп отурат...

Канчалык касап, жанкечтилик келсе да Ысмайыл бул наристенин астында өзүн күчсүз, алсыз сизди, акка моюн сунду. Сейде болсо теңдешсиз күчтүү, керемет касиетти ушул бооруна баскан баласынан тапты жана өзүнүн адамгерчилиги, сабырдуулугу, аялзатындагы эрктүүлүк сапаты менен баарын жеңип чыкты десек жаңылышпайбыз. Бул Сейденин бакыты, адамдык наркы. Жеке адамдын, үй-бүлөнүн бактысы жалпы эл менен экендигин, калкка, Ата Мекенге оорчулук түшкөндө өз башын ала качкан адамдын колунан эч жакшылык келбестигин, трагедиялуу тагдырды башынан өткөрүп, Сейде акыры мына ошентип түшүндү. Өмүрлүк жолдошуна, Ысмайылга, чындыкка, тагдырга бетме-бет туруу менен Сейде өз адамдык маңызын жаңы социалисттик мазмун менен толтуруп, чыныгы адамгерчиликтин, гумандуулуктун бийик тепкичине көтөрүлдү. Мунун өзү жалгыз бир баланын, жалгыз бир эненин тагдыры, турмушу эмес, бүтүндөй элдин, бүтүндөй бир мезгилдин тарыхы эле.

Жалпысынан бул повестти окуган окурман Ысмайылдын ыймандык кыйроосу, жеке кызыкчылыгын, керт башынын камын ойлоп, адамдык сапаттан, ал эле эмес өмүрлүк жубайынын ишеничинен чыгып калуусу, Сейденин нравалык жетилүүсүн ачып берүү аркылуу патриоттуулукка, ыймандуулукка, сабырдуулукка, намыс-ариятүүлүккө, Ата Мекенди коргоого тарбияланат, адамдагы эң бир асыл сапаттардын бири болгон адамгерчиликке тарбияланат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. А. Акматалиев: Ч. Айтматовго таасирленүү (1988)
2. А. Акматалиев: Ч. Айтматов жана көркөм процесс (1992)
3. К. Асаналиев, Ч. Айтматов: Кечээ жана бүгүн. - Б., 1995;
4. А. Муратов: “Ч. Айтматов жана этнопедогика” - Б., 2000;
5. Л. Үкүбаева: Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. - Б., 2008;
6. Ч. Айтматов: Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы

УДК: 314.148; 947.1 (575.2)(043.3)

ХАЛМАТОВ К.А.
ЖАМУ нун доценти, т.и.к.
Kudrat-73@mail.ru

ТҮРК ЖАНА БАШКА ЭЛДЕРДИН ЭТНО-МАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ

ЭТНО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ ТЮРСКИХ И ДРУГИХ НАРОДОВ

ETHNO-CULTURAL TIES OF TURKIS AND OTHER PEOPLES

Макалада түрдүү элдердин этно-маданий байланыштары чагылдырылган.

В статье отражены этно-культурные связи разных народов.

The article reflects the ethno-cultural ties of different peoples.

Ачкы сөздөр: салт, баалуулук, этнос, той, жалпылык.

Ключевые слова: обычай, ценность, этнос, свадьба, общность.

Keywords: customs, values, ethnicity, wedding, communion

Ар бир элде өзүнүн өзгөчө менталитетин аныктай турган када-салттар калыптанган. Кылымдардан бери кыргыз элинде калыптанып келген када-салттар өз учурунда ислам дини тарабынан колдонууга тыюу салынса, кийин коммунисттик доордун идеологиясы тарабынан кысымга алынган. Мурунку союздук республикалар суверендүүлүктү алгандан тартып гана ал жерде жашаган элдердин анын ичинде кыргыздардын салт-санаасы эркин өнүгө баштады. Бирок акыркы жылдарда Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин каада-салты, кийим-кече, тамак-ашы ж.б. изилдөө солгундап, унутта калгандыгы чындык. Изилдеп чыгуу көп кыйынчылыктарды жараткан бул маселе аркылуу биз жалпы дүйнөлүк элдердин: жалпы түрк жана түрк эмес, мусулман жана мусулман эмес элдердин бири-бири менен болгон окшоштуктары менен айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрү менен жалпылыктарын билип алууга мүмкүнчүлүк алабыз. *Андан тышкары аларды изилдөө аркылуу дүйнөлүк тектүү, тууган элдердин башын бириктирүү, элдердин дүйнөлүк биримдигин түзүү, бири-бири жөнүндө маалыматка ээ болуу, бири-бири менен байланышты ишке ашыруу сыяктуу зор эл аралык иш чараларды өткөрүүгө жетишүүгө шарт түзүлөт*

Жалпы эле мусулман элдеринде, анын ичинде кыргыз элинде салттык көрүнүштөр бала төрөлгөнгө чейин эле башталаары белгилүү. Өзүнүн көп кылымдык турмуштук тажрыйбасында кыргыздар жакын туугандардан, же бир эле уруудан, уруктан куралган үй-бүлөөлөрдөн алсыз, оорукчан, ал тургай тубаса майып, акыл-эси зайып балдардын төрөлөрүн байкашкан. Ушуга байланыштуу өз баласын үйлөгөндө башка айылдан, башка уруудан кыз алып берүүгө аракет кылган [1,10]. Ар бир кыргыз уулунун жети атасын билүүсү, санжыра сүрүштүрүүнүн негизги милдеттеринин бири дал ошол - жакын туугандардын каны аралашып кетүүдөн сактоо болгон. Тарыхта Жакыптын Манаска өзү кыз тандап, Каныкейди алып бергендиги белгилүү. Элибизде али турмушка чыга элек кыздын аз же көп төрөшүн, анын төрөгөн балдарынын кандай чыгаарын алдын ала билген адамдар болгон экен. Муну бабаларыбыздын улуу өнөрү катары бааласак болот.

Кыргыздарда жаш жубайларга берилген батада: «Учуң узарып, тукумуң көбөйсүн», «Алдыңды бала, артыңды мал бассын», «Бала-чакалуу болгула» деп айтышат. Демек балалуу болуу эң башкы тилек.

Бирок өзбекстандык кыргыз, өзбек, уйгур ж.б. элдик оозеки чыгармачылыкты, санжыраны, жети атаны жакшы билбегендиктенби... жогорудагы принциптер сакталбайт. Этнографиялык талаа изилдөө иштери көрсөткөндөй анжияндык кыргыздардын арасында жети атаны айта албагандардын болгондугу таң калтырды. Жакшы билгендери үч-төрт атасына чейин гана билет. Андан тышкары туугандар ортосундагы никелер көп кездешет.

Мисалы Н. Исанов айылынын Ахунбабаев кыштагында жашаган Матиев Момун 2009 жылы өзүнүн баласына аялынын бир тууганынын (кайнысынын) кызын алып берген. Башкача айтканда бир туугандардын балдары баш кошушкан. Бул көрүнүш коңшу өзбек, уйгур, тажик элдерине да мүнөздүү. Никенин мындай формасы көбүнчө өзбек элинде илгертен болуп, мында калың берилген эмес, кийинчерээк мындай никелер көнүмүш адатка айланган [5,8,15]. Мындай никелер илгери да, азыр да колунда жок, калың бере албай тургандарга мүнөздүү болгондугун бир топ окумуштуулар [8,23] белгилешет. Көп учурларда батрактар, жалданма койчулар, жандыгы жоктор калыңдын оордугунан үйлөнбөй өтүп кеткендиги белгилүү [1]. Башка мисал ушул эле айылдын тургуну Козуева Жылдыз менен эжеси Козуева Этибардын балдарынын баш кошконуна беш жыл болду. Кыз менен күйөө бала кайын ата, кайын эне ж.б. ды мурдагыдай эле (тага, эже) атай берет. Ата-энелердин сөздөрүнө караганда, азыркы оор турмушта ушундай нике ыңгайлуу, анткени туугандар бири-бирине калың, той чыгымдары маселелерин чечүүдө кыйынчылык туудуртпайт экен. Андан тышкары «нике-алыстап калган тууганчылыкты жакындатат» деп билишет [25].

Бала түйүлдүктө пайда болгондон тартып, аялга көбүрөөк көңүл буруп, кам көрүү милдети эркекке жүктөлөт. Аялга оор жүк көтөрүүгө, ага жагымсыз кабарды айтууга жана бирөөлөр менен урушууга тыюу салынат. Ошондой эле кош бойлуу аялга балык этин жегенге, өлүм, бата, көрүстөн, адыр, тоолорго барууга, оор жумуштарды аткарууга болбойт. Боюнда бар аял - ыйык. Анын ыйыктыгы - моюну ооруган кишинин анын артынан үч жолу жүгүнтүп койсо, оорубай калат деген ишенимден да байкалат. Кош бойлуу аялдын күйөөсү салакасы келечекте төрөлчү балага тийбесин үчүн ар кандай арам иштерден алыс болууга тийиш. Фергана элдеринин мындай ырымдарды колдонушу ислам дининин эрежелери менен ишке ашат.

Кыргыздардан айырмаланып, хакастардагы аялдын кош бойлуу мезгилиндеги магиялык ыпыластыгына болгон ишенимин белгилей кетүү керек, бул алардагы бардык этникалык топторго тиешелүү. Аларда аял үчүн да, анын жакындары үчүн да көптөгөн тыюулар болгон. Мисалы суу кирген чакта жүктүү аял бар үйгө кирүүгө болбогон. Бул көчкөн мезгилде кечүүдөн аман-эсен өтүүнү камсыз кылат деп эсептелген [2]. Кош бойлуу аял муктаж же «талгак» болгон нерселерди таап берүү күйөөгө милдеттенет. Талгакты өз учурунда кандырбоо бойдогу балага таасирин тийгизет [3]. Талгак аял күсөп калса, чочконун эти да адал деген ишеним эл арасында [25] жана адабияттарда [4] айтылып жүрөт. Бул онтогенездин бойдо жетилүү учурунун өтө жоопкердүүлүгүнүн эл толук андап түшүнгөндүгүнүн далили. Мындан тышкары кош кат келин тескери толгоодон (баланын баш жагы менен эмес бут жагы менен төрөлүшү) коркуп арканды, шыпыргыны, ала жипти аттабаган, ийик ийирбеген. Хакастарда баласы таз болуп калбасын үчүн шыпыргыны отко жакпаган, очоктогу күлдү түбүнө чейин кырып албаган. Боюнда бар келинге чачын кыркууга катуу тыюу салынган, бул бойдогу баланын өмүрүн, акылын кескенге барабар жорук саналган. Жүктүү келин өлүм болгон жерге барбаган, барса да жаназа окулганга чейин отурбай кетип калган. Маркумдун жакындарынын кайгысы, ый-өкүрүгү ага жагымсыз таасир этери белгилүү болсо да, негизги себеби башкада деп болжойт белгилүү этнограф Мурзакметов: бул бойдогу баланы караңгы көрдөгү маркумга салыштыруудан, окшоштуруудан улам жаназа ага окулуп, буюрулуп калат деген чочулоодон улам чыгышы мүмкүн. Абхаздарда кимдир бирөөнүн жаназасына баруудан мурда кош бойлууга өзүнүн өзгөчө жыты жана касиети менен белгилүү болгон сарымсакты сыйпап коюшкан. Мындай көрүнүштөр коңшу казак элине [22], сибир элдерине [6] жана өзбектер менен

каракалпактарга [21,24] ж.б. бир катар мусулман эмес элдерге да мүнөздүү. Ал эми аймактык чектештиги, тарыхый байланышы жок, тили да, дини да башка карел элдеринде болсо, бойдогу баланын өмүрүн кыскартпоо үчүн энесине чачын кыркканга, зыяндуу күч жабышып албасын үчүн маркумдун жүзүн караганга жана мүрзөгө барганга тыюу салынышы [18] бир эле жанаша жашаган түрк, мусулман элдеринде гана эмес, дүйнөнүн бардык эле элдеринде баланын өмүрү, келечеги үчүн кам көрүү энесине жүктөлгөндүгү көрүнүп турат. Андан тышкары мындай этностук-маданий окшоштуктардын болушу алардын түпкү туугандыгынан жана жалпылыгынан айигине берип тургандай.

Каркалпак, өзбек, тажик, уйгурлар сыяктуу эле өзбекстандык кыргыздар да, боюнда 12 ай көтөрүп калат деген коркунучтан улам төө, жылкы этин жегенге тыюу салынат. Хорезмдин тегерегинде жашаган элдерди изилдеген окумуштуу Г.П. Снесарев өзбектерде төрөтү кечиккен аялдарды төөнүн алдынан өткөнүн белгилейт [21]. Казак изилдөөчүсү Н. Шаханованын эмгегинде төөнүн этинен жеп, төрөтү кечиккен аял дагы бир жолу төөнүн этин кайнатып же кууруп жеши керек экендиги көрсөтүлгөн [22]. Түркмөндөрдө карышкырга карата сый мамиледен улам карышкыр жарган койдун эти арам деп саналган эмес. Адат боюнча карышкыр тиштеген жерин гана кесип салып жей бергенге болгон. Ишеним боюнча болочок баласынын мүнөзү бөрүнүкүндөй болуп калат деп, кош бойлуу аялдарга гана андай этти жегенге тыюу салынган. Кандай гана ырымдар болбосун, алар Өзбекстанда жашаган өзбек, кыргыз, уйгур, каракалпак, тажик ж.б. элдер тарабынан бирдей колдонулуп, анын баары келечектеги баланын аман-эсен төрөлүшүнө багытталат. Кыргыз элинде кылымдардан бери жаңы төрөлгөн баланы май менен оозантышкан [1]. Бул мал чарбачылыгы менен кесиптенген эл үчүн эң негизги азык болуп саналгандыгынын далили. Ошондуктан кыргыздарда «Оозуңа май», «Кулагыма майдай жакты», «Сары майдай сактаган», «Өмүрүң майлуу, сүттүү болсун», «Жегени дайым май болсун» ж.б. сөздөр сакталып калган [13]. Өзбекстандык кыргыздар да май, каймак, ширин суу (кум шекер кошулган суу же чай), сүт менен жаңы төрөлгөн баланы оозантышып, бетине ун сүртүшөт [25]. Бул болсо, бала кийин оокаттуу, таттуу турмушта жашасын, жок дегенде үйүндө жегенге наны болсун деген түшүнүк менен ишке ашырылат.

Байыркы кыргыздарда жаш балдардын өлүмү көп болгон. Баласы каза болгон үйдө жаңы бала төрөлсө, аны үч, жети, кырк кээде бир жылга чейин башка үй-бүлөөгө берип, башка аялдын сүтү менен чоңойткон. Аны кайра өзүнө алаарда чоңойткон аялга тогуз предметтен турган төлөм берилген. Төлөмдүн (же сатып алуунун) өлчөмү баланын жынысынан көз каранды болгон [1]. Ымыркайды бирөөгө берип, кайра сатып алуу ырымы тили, дини бир ногойлордо да “качыруу” деген ат менен белгилүү. Аларда баланы төрөлгөндөн беш-алты күн, кээде бир жыл өткөн соң “качырышкан”. Тугандарынын же коңшуларынын бири баланы алып кетип, жаңы үй-бүлөдө анын атын өзгөртүп коюп, сол кулагына сөйкө тагышкан. Ата-энеси жоголгон баланы издеген түр көрсөтүп, белгилүү мезгилден кийин таап, акчага сатып алышкан же баланын энеси жети күн элден кайыр сурагандан кийин гана барып, сурап алган кайырына баласын сатып алган. Сатып алган балага жаңы кийим кийдиртпей, көп балалуу үй-бүлөнүн балдарынын кийимдерин кийдиришкен. Мындай ырымдар азыркы күндөргө чейин дүйнөнүн бир катар элдеринде аткарылып жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Сөз болуп жаткан ырымдын осмон түрктөрүндө, якуттарда, башкырларда, чуваштарда ж.б. көптөгөн элдерде жолугушу анын өтө көөнө мезгилдерде пайда болгондугун айгинелейт. Балага молдону же айылдагы аксакалдардын бирин чакыртып келип, кулагына азан айттырышкан. Андан кийин ага ат

коюшкан. Өзбек, кыргыз, уйгур, тажик, каракалпак ж.б. элдерде да мындай учурлар азырга чейин сейрек учурап турат. Баласы токтобогон аял бөбөгүн жакын туугандарына берип же кырк күнгө чейин көп балалуу аялды үйүнө алып келип, баласын каратат [25].

Баланын жарык дүйнөгө келгенден кийинки алгачкы алган белгиси - анын ысымы. Ислам динин кабыл алганга чейин баланын ысымы бир канча мезгилге чейин коюлбай келген. Ислам динин кабыл алгандан кийин балага ысым коюу айыл молдолоруна же азан чакырган кишиге өткөн. Бүгүнкү күндө балсо, алгач ат коюп, төрөт үйүнөн келгенден кийин гана азан айтуу салтка айланган. Айыл аксакалдарынын айткандарына караганда, алар кичинекей мезгилде жаңы төрөлгөн балага ысымды айылдын молдосу койчу экен. «Молдо өзү менен китеп алып келип, китепти ачканда, биринчи кайсыл атка көзү түшсө, ошол атты балага ыйгарчу» дээшет [АТМ. 2009: №5]. Бул маалымат ХХ кылымдын 60 жылдарында Фергана, Зеравшан өрөөндөрүн изилдешкен Б.Х. Кармышева, Г.П. Васильева [23], Л.П. Патаповтордун [16] маалыматтарына дал келет.

Адам аттары тарых, эл менен тыгыз байланышта болуп, эл кызматын өтөп келе жаткан эң эле ыйык байлык. Тарыхта болуп өткөн баардык окуялар - төңкөрүш, революция, согуш, козголоң, тынчтык достук, сүйүү ж.б адам аттары менен белгилүү. Аттардын ар бири өзүнчө көп нерседен кабар берип турган эстелик, чоң казына, ата-бабаларыбыздан бизге жеткен жана келечек муундарга кала турган маданий кенч [11]. Адамдын турмушунда анын ысымы зор мааниге ээ. Жасалган бардык жакшы жаман иштерде адамдын аты аталат. Ошондуктан кыргыздарда «Жаманатты (жаман атту) болгондон кудай сактасын», «Жаманатты кылба», «Атың өчүп калат», «Атың чыкпаса жер өрттө» сыяктуу накыл сөздөр жана макалдар сакталып калган. Балага туура эмес аттарды коюу же атайын диний ырымдарсыз коюлган улуу аттар көп жаман окуяларга, кырсыктарга алып келери - элибизде көп эле айтылып келет [9]. Кыргыздарда баласы токтобогон же узак мезгилдер бою перзент көрбөй жүрүп балалуу болгондо, наристенин өмүрүнө зыян келтирчү кара күчтөр, жиншайтандар, ажал жийиркенип жолобосун, көздүү адамдардын көзү тийбесин деген ниет менен Сасык, Бокбасар, Тезекбай, Бокмурун ж.б.у.с аттарды коюп келгендиги белгилүү. Мисалы; айтылуу Көкөтөй хан карыганда көргөн баласына Бокмурун деп ат койгондугу, Манастын бала кезиндеги Чоң жинди деген ат менен жүргөндүгү айрым варианттарда айтылат. Бул көрүнүш тажиктерде (партов-таштанды, пахол-саман, ятим-жетим) өзбектерде (яман – жаман, итсарик - ит сары) жана монгол, тува, саха (якут) элдеринде да бар экендиги жана мындай жагымсыз аттарды алып жүргөн жигиттер эр жетип чоңойгондо экинчи жолу азан чакыртып, эл тарабынан өзүнө жаккан же жасаган эрдигине жараша татыктуу жакшы ысым алгандыктары жөнүндө маалыматтар бар [7,17,20].

Жыйынтыктап келгенде Борбордук Азия, анын ичинде Фергана элдеринде көптөгөн этностук-маданий окшоштуктар менен жалпылыктар кездешет. Мындай окшоштуктар менен жалпылыктардын болушу бир жагынан элдердин түпкүлүктүүлүгүнөн, байыркы мезгилдердеги түпкү жалпылыгынан, бир атадан тарагандыгынан айгине берсе, экинчи жагынан элдердин ортосундагы достукту жана бир туугандыкты чыңдоого жол ачмакчы. Ошондуктан мындай маанидеги илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп туруу талапка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Адабияттар.

1. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. – 214-229.

2. *Алексеев А.* Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск.: Наука, 1980. – 54.
3. *Акматалиев А.* Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1978. – 53.
4. *Апышев Б., Бабаев Д., Жоробеков Т.* Педагогика. – Бишкек., 2002. – 81.
5. *Бикжанова А.М.* Семья в колхозах Узбекистана. – Ташкент, 1959. – 23.
6. *Бутанаев В.Я., Монгуш Ч.В.* Архаические обычаи и обряды саянских тюрков. – Абакан.: Изд. Хак.ГУ, 2005. – 138.
7. *Гафуров А.Г.* Имя и история : Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. – М.: Наука, 1987. – 10.
8. *Гребенкин А.Д.* Узбеки. Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. Вып. 2. – М., 1872. – 62.
9. *Гербаневский М.В.* В мире имен и названий. – М.: Знание, 1983. – 120.
10. *Дыренкова Н.П.* Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. Сборник этнографических материалов. №2. – Л., 1927.
11. *Жапаров Ш.* Сенин ысмың ким?. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1990. – 3.
12. *Касымбеков Т.* Сынган кылыч. Тарыхый роман. 5 бас. – Бишкек.: Кыргызстан, 1998. – 61.
13. *Карасаев Х.* Накыл сөздөр. – Фрунзе.: Кыргызстан, 1982. – 236.
14. *Мурзакметов А.К.* Кыргыз ырым-жырымдары. – Ош., 2005. – 5-8.
15. *Народы Средней Азии и Казакстана. 1.* – М., 1962. – 323.
16. *Потанов Л.П.* Волк старинных народных поверьях и приметах узбеков. / Краткое сообщение ИЭ АН СССР. Вып. XXX. – М., 1958. – 139.
17. *Сарыпбеков Р.* Манас эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. – Фрунзе.: Илим, 1987. – 110.
18. *Сурхаско Ю.Ю.* Семейные обряды и верования корел. – Л. : Наука, 1985. – 20.
19. *Снесарев Г.П.* Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 318.
20. *Системы личных имен у народов мира.* – М.: Наука, 1989. – 23.
21. *Шаниязов Ш. К.* Этническая история узбекского народа. – Ташкент.: Фан, 1974. – 123.
22. *Шаханова Н.* Мир традиционной культуры казахов. (Этнографический очерк). – Алма-Ата.: Казакстан, 1998. – 29.
23. *Этнографическое изучение узбекского сельского населения.* Отв. ред: Г.П. Василева., Б.Х. Кармышева. - М.: Наука, 1969. - 194-195.
24. *Этнография каракалпаков XIX – начало XX века. (Мат. и исследование).* – Ташкент.: Фан, 1980. – 136.
25. *АТМ: №3. 2005 ж., №4. 2007 ж., №5. 2009 ж.*

УДК 81.139

ТОКТОСУНОВА Г.Р.

Преподаватель ОшГПУ

raimberdievnagulchehra@gmail.com

БЕКМУРАТОВА Н.И.,

преподаватель ОшГПУ

nargul83@gmail.com,

**ОБУЧЕНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ НА ОСНОВЕ
АУТЕНТИЧНОГО ТЕКСТА**

В этой статье подчеркивается, что самостоятельное чтение - это аутентичная и индивидуализированная практика, которая может поддержать эксплицитное обучение, проводимое в течение всего группового фокуса в начале урока чтения, и предоставить возможности для размышления в конце урока. Когда студенты читают самостоятельно, они помнят о явном уроке, в котором они только что участвовали, и используют эти навыки, чтобы помочь им практиковать, читать и понимать текст. После самостоятельного чтения их призывают поделиться тем, как эти навыки помогли их чтению, приводя пример или формулируя свои новые знания или знания. Самостоятельное чтение-это практика, которую все студенты могут успешно выполнять, поскольку она может быть дифференцирована для каждого студента.

Ключевые слова: самостоятельное чтение, аутентичный текст, обучение иностранному языку, учебно-аутентичные материалы, речевая деятельность, межличностному общению.

TEACHING INDEPENDENT READING BASED ON AUTHENTIC TEXT

This article deals with the independent reading is an authentic and individualised practice that can support the explicit teaching undertaken during the whole group focus at the start of a reading lesson and provide opportunities for reflection at the lesson closure. When students read independently, they are mindful of the explicit lesson they have just participated in, and draw on those skills to help them practise, read and understand text. After independent reading they are called on to share how those skills assisted their reading by giving an example or articulating their new knowledge or learning. Independent reading is a practice which all students can successfully undertake as it can be differentiated for every student.

Key words: independent reading, authentic text, teaching a foreign language, educational-authentic materials, speech activity, interpersonal communication.

Education in modern society plays a vital role in all areas of employment, and education is now becoming international, multilingual and multicultural, The role of a foreign language is growing and the search for ways to optimize the learning process is constantly expanding. Special attention of scientists (Folomkina S.K., Klychnikova Z.I., Bim I.L., Baryshnikova N.V., Galskaya N.D., Klementyeva TB, etc.) is directed to the problems of teaching independent reading in foreign language, since the importance of reading in the life of a modern person is undeniable, especially in the age of technological progress, when it is necessary to highlight the necessary quickly and efficiently in an endless stream of information. Extracting information through reading from books, newspapers, magazines, and the Internet offers great benefits of adaptation in the modern world.

However, the main emphasis in teaching reading skills is currently being done on introductory reading, which is associated with accelerating the pace of development of modern society and the need to select the necessary information as quickly as possible. Nevertheless, we must not forget that an accurate and complete understanding of all incoming information solves many problems both in a person's professional activity and in his understanding of sociocultural relations and communication.

To achieve the goal it is necessary to solve a number of problems:

1. To study reading as an independent type of speech activity and as a means of forming skills and abilities;

2. To consider various types of reading, to determine their place at various stages of language learning;

3. Find out how independent reading affects the study of a foreign language; what goals are pursued by introducing him into training;

Authentic materials are actively used in teaching foreign languages at the stage of basic general education since the 70s years of the XX century. Currently with the advent of information - communication technology various authentic materials created for a specific target culture, accessible and open to students, therefore, the problem of acquainting students with authentic materials and ways of interacting with text is becoming increasingly relevant. The use of authentic materials in foreign language lessons- the problem of choosing material that would have methodological potential is the focus of teachers and methodologists. Khaleeva believes that an authentic text is that kind of text “which native speakers produce for native speakers, in fact original text created for real conditions, not for educational situations. Robin Scarcella and Rebecca Oxford (Rebecca Oxford) also note that authentic text involves focusing on native speakers, but they add, that only the text presented in full unedited form. Nanan (D. Nunan) in its definition shifts emphasis from the target audience of the text on the naturalness of language content: “Authentic text - information in writing, which is created in the process of natural communication, and not specifically for use in learning a foreign language.

The problem of authentic materials (texts, in our case) used in teaching foreign languages, causes a lot of disagreement in itself. The concept of “authentic text” appeared in the methodology not so long ago, which is associated with the modern setting of goals for teaching a foreign language. Currently, several approaches have been singled out to determine the essence of authentic texts. Materials of everyday and everyday life can be allocated into an independent group of pragmatic materials or texts: announcements, questionnaires, signs, labels, menus and accounts, maps, brochures on tourism, leisure, goods, job vacancies, and others, which, by availability and the everyday nature of the application seems quite significant for creating the illusion of familiarizing native speakers with the environment, and their role is an order of magnitude higher than authentic texts from the textbook, although they can be inferior to them in volume.

It can be concluded that authentic texts are materials borrowed from the communicative practice of native speakers. Based on the genre form of the material, 2 types of authentic texts can be distinguished [5]:

Functional texts of everyday life that perform instructive, explanatory, advertising or warning functions.

Informative texts that perform informational functions and contain constantly updated information Indexes, road signs, signs, diagrams, charts, figures, theater programs, etc. Articles, interviews, opinion polls, letters from readers to print media, current sensational information, announcements, explanations of statistics, graphics, advertising, commentary, reporting and so on. Of course, that to learn a language is preferred based on authentic texts, ie the materials taken from the original sources and not intended for training purposes. But on the other hand, such materials are sometimes too complicated in the linguistic aspect and do not always meet specific tasks and training conditions.

Lexical and phraseological authenticity - the authenticity of the educational text is largely determined by the correct selection of vocabulary and phraseology. The most important selection criteria in this case are the authenticity of a particular unit, its frequency, and usability in natural English speech.

Grammatical authenticity - this concept is associated with the use of grammatical structures characteristic of a given language in oral and written speech.

Structural authenticity - a concept associated with the features of the construction of the text, its logic, substantive and formal integrity. Signs of the structural authenticity of the text are substantial and formal integrity, strong logical and grammatical relations between its components. Static characteristics of an authentic text - this means the allocation of a number of patterns and quantitative characteristics inherent in a speech product. Statistical characteristics, combined with other aspects of the authenticity of the text, allow the development of an optimal model of authentic text created for methodological purposes.

The main of the criteria of authenticity, we consider the criterion of functionality. Functionality is understood as the orientation of authentic materials to life use, to the creation of the illusion of familiarization with the natural language environment, which is the main factor in the successful mastery of a foreign language.

Work on functionally authentic material brings the student closer to the real conditions of language use, introduces him to a variety of linguistic means and prepares them for independent authentic use of these means in speech. The use of such authentic and educational-authentic materials, which are a natural speech product created for methodological purposes, will allow more effective teaching of all types of speech activity, in particular reading, imitating immersion in a natural speech environment in foreign language lessons[4]:..

Pre-text tasks are aimed at modeling the background knowledge necessary and sufficient for the reception of a specific text, at eliminating the semantic and linguistic difficulties of its understanding, and at the same time at developing reading and writing skills to develop an "understanding strategy". They take into account lexical-grammatical, structural-semantic, linguo-stylistic and linguistic and geographical features of the text to be read:

In addition, trainees perform a series of exercises with text, providing a specific type of reading skills. Post-text tasks are designed to test the reading comprehension, to control the degree of reading skills formation and the possible use of the information received in future professional activities. Work with authentic text is organized so that exercises cease to be exercises, but become a speech situation and are often performed in the form of a game, including role-playing, in groups, individually, collectively. Consider the technology of working with the following types of texts: sample text; story; letter; saying.

This is facilitated by tasks aimed at extracting information of various levels from the text: recognition of grammatical and lexical phenomena characteristic of the sample text, communicatively oriented systematization of grammatical and lexical phenomena, answers to questions, drawing up a plan or logical-semantic maps, selection of keywords for each item of the plan, writing out the main sentences of each paragraph, drawing up sociograms, searching for word-bundles that define the logic and sequence of the text, etc.

The second stage involves a variety of retelling of the source text: close to the text, on behalf of various actors. Speech at this stage is reproductive and reproductive-productive in nature, which is associated with the possibility of partial transformation of the text, the introduction of additions and elements of assessment.

The third stage involves the complete processing of the text. The newly created text is characterized by motivation, communicativeness, personal coloring and, subject to the relative independence of creativity, can be considered as actual student speech of a productive nature.

The methodology for working with a story text is somewhat different from working with a sample text. In lexical and compositional terms, a story can be more complicated than a sample text and the main tasks in working with it are: creating conditions for understanding the overall content of the text, developing assumptions, guesswork, developing the ability to ignore language difficulties, and fostering an emotional attitude to what is read.

A story that tells about the problems and experiences of the characters, about their relationships can serve as the basis for developing intercultural skills, and in the zone of the closest development of students, interpersonal communication. Work with the text-story includes the pre-text, text and post-text stages.

During the pretext work, students are prepared for reading. The objective of this stage is to awaken the students' desire to get acquainted with the text. Personal interest in reading a text, emotional attitude to it increases work efficiency. In order to clarify the pre-speech situation, a special system of pre-text exercises is used. This may be information about the author and time of writing.

At the senior stage of training, you can also use the techniques of working with authentic text, which are characteristic of the initial and secondary stages. But it is very important to take into account the particular features of the senior stage when selecting the necessary tasks and exercises. Since the main purpose of training is to prepare the student for verbal communication in vivo, the learning process will only be focused and effective when the student has encountered the difficulties of natural speech and learned to overcome them. The role of authentic materials in creating the illusion of a natural speech environment is difficult to overestimate. Students of this age are faced with the task of social and personal self-determination, which involves a clear orientation and determination of their place in the adult world; the senior or final stage of training is characterized by the fact that during this stage, students improve the knowledge, abilities and skills acquired by them in the previous period [2].

This stage is characterized by improving the skills of students to use various methods of enriching their vocabulary, expanding their potential vocabulary and linguistic knowledge. Independent use of a foreign language as a means of obtaining new information by students that would present facts they know differently, expand their awareness in various fields of knowledge, and introduce them into new areas of their application comes to the fore. The specifics of authentic materials as an educational tool at the senior stage provides communication with real objects that stimulate almost genuine communication: students seem to become participants in all situations played out with their help, play certain roles, and solve real life problems.

For the successful organization of the learning process of independent reading, it seems important to consider the requirements for texts.

In my opinion, the requirements for:

- 1) genre,
- 2) content
- 3) language material should form the basis of the typological commonality of text material for home reading at the middle stage of teaching a foreign language.

1. In a survey of high school students, it was found that they showed significant interest in reading fiction in English. The choice of a literary text as a subject of home reading is not accidental. Psychologists believe that at the age of 15-16 teenagers have an increased interest in reading fiction. At this age, students have a keen attention to reality, and fiction begins to be recognized by them as a source of knowledge.

Literary works are interesting and instructive in the sense that they depict people of a particular historical era, their thoughts, feelings, relationships with each other, their life ideals - in a word, the inner, spiritual world of a person and the public life of people. In addition, such texts contribute to the solution of both practical, educational and educational problems in the process of independent reading. Therefore, for independent work, we selected a work of art that meets certain requirements.

A distinctive feature of the literary text, as N.A. Selivanova points out, is its absolute anthropocentricity, i.e. fiction is aimed primarily at the knowledge of man, which contributes to the cognitive aspirations of most teenagers. If children of primary school age willingly share their concerns, experiences, home events with the teacher, the teenager is no longer so frank with others, especially with adults. According to psychologists, students are more likely to analyze and evaluate the actions and feelings of literary heroes than their own. And although it is during this age period that children show a special interest in their inner world, in their personality, they are more likely to share these thoughts indirectly, through the characterization of a literary hero[3]. Dialogues are often found in the literary text, where various forms of speech usage, politeness formulas, and background and non-equivalent vocabulary are used. All this extends the linguistic and regional knowledge of students, allows them to better understand the specifics and originality of another language and culture.

The next argument in favor of fiction as the main material for home reading is the originality of their compositional structure, which, on the one hand, has the power of emotional influence on the reader, on the other hand, contributes to a better understanding of what is read. One of the main features of a work of art is fabulousness. At the heart of its construction is always some kind of plot conflict. The reader is waiting for a resolution to the conflict. From the psychological and methodological point of view, the main components of the plot of the work of art play an important role: exposition, plot, ups and downs, culmination, denouement, which constitute, as it were, the action of the work of art. All components of the plot of the work of art contribute to the correct orientation of understanding of the further exposition and lead to anticipation of the content, and therefore stimulate the linguistic conjecture.

The use of literary texts is inseparable from the regional geographic aspect of teaching foreign languages. Fiction is a valuable source of regional knowledge. Understanding the text is only part of the task, preparing for the next step - for talking on what you have read. In essence, this second approach to reading control is more an exercise in spoken language than in reading. Discussion involves an understanding of the content of the text; understood content serves as the basis for building conversations, messages, modeling situationally conditioned speech acts, expressing judgments, expressing relationships, emotions, etc. Exercises for organizing conversations based on what has been read should be a sequential series of tasks, aimed at a gradual transition from prepared speech to speech unprepared[1]. This system of exercises should be in every possible way focused on clarifying the relationships between the actors, on opening and evaluating the motives of their actions. The following tasks are possible here:

1. transfer the content of individual episodes from the text. It is advisable to take excerpts without dialogue.
2. to tell how the hero of the story acted in this situation;
3. to stage the behavior (act) of certain heroes.

Conclusion.